Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 4 (15442) ◆ 1995 чылдың январь 7, суббота ◆ Ат салган шагы 21.30. ✢ Садар өртээ 300 рубль.

Чөөн-Хемчик кожуунну ажыл-агыйларынга мал кыштаглаашкынын эрттиреринге практиктиг дузаны көргүзер талазы-биле чайлаш чок хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай, 1994 чылдың декабрь 23. № 567.

Чөөн-Хемчик кожуунну ажыл-агыйларының девискээрлеринге 1994 чылдың чайгы, күскү үелеринде үерлеп база долу чаап келгениниң түннелинде тараа культуралары тараан шөлдериниң 60 хуузу, силос культуралары, хөй болгаш чаңгыс чылда үнер сигеннер тараан 3375 гектар шөл үреллеп болгаш од черлерден дүжүт алдынмаан. Ниитиниң малынга кожуунда ниитизи-биле 4,1 муң тонна мал чемнери белеткеттинген, ол дээрге планның 38 хуузу болур. Оон аңгыда, 1994 чылдың ноябрь-декабрь айларында улуг хар чагганындан одарларның хөй кезиинге мал одарладыр арга чок апарган. Амгы үеде кожуунда мал кыштаглаашкынында онза берге байдал тургустунган. Ажыл-агыйларның хөй кезиинде мал чемнериниң, хөмүр-даш болгаш кывар-чаар материалдарның курлавыры чок бооп база чер-чер чагыргаларының, көдээ ажыл-агый эргелелиниң, ажыл-агый удуртукчуларының организастыг ажыл талазы-биле четпес ажылдан турарындан малдың массалыг өлүп хораар чоруун болдурбас дээш соңгаарладып болбас хемчеглерни алыры негеттинин келген.

Тыва Республиканың Чазаанын доктаалыры болза:

1. Ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле кады агаар-бойдустун чедирген халаптарының үржүктарын узуткаарынче, оруктарны аштаарынче, одарларны далбыйлаарынче, одаар үүлдерни, мал чемнерин сөөртүп чедиреринче кижи күүнүн болгаш техниканы мобилизастаар, мал кыштаглаашкынын организастан турарында өске-даа четпестерни чайладыр талазы-биле дарый хемчеглерни алырын Чөөн-Хемчиктиң кожуун болгаш сумулар чагыргаларындан негээр.

2. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем намызы (Монгуш) бо доктаалдың капсырылгаларында көрдүнген хемчээлдерге дүүштүр кожуунну ажыл-агыйларынче мал чемнерин, кывар-чаар материалдарны, хөмүр-дашты сөөртүп чедиреринин организастаарын дорт контрольга алыр.

«Тыва нефть продукт» күрүне бүдүрүлгези (Доржукай), «Каа-Хем» разрез (Хроменков) Чөөн-Хемчик кожуунну ажыл-агыйларынга кывар-чаар материалдарны, хөмүр-дашты баш удур төлевир чокка үндүрүп чорудар.

3. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа намызы (Григорьев), «Тыва агросервистиң» (Загвоздкин) транспорт бүдүрүлгелери Чөөн-Хемчик кожуунну ажыл-агыйларынга мал чемнери, одаар үүл болгаш өске-даа материалдарны сөөртүп алырынга чогуур дузаны көргүзер.

4. «Тыва агроснаб» акционер ниитилел Чөөн-Хемчик кожуунну хойжуларынга, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң мал ажылынын өске-даа ажылдакчыларынга бо доктаалдың капсырылгазында көрдүнген хемчээлге дүүштүр түскай хепти баш удур төлевир чокка үндүрүп бээр.

5. Хереглекчилер ниитилели (Монгуш) кожуунну ажыл-агыйларынга чигирни, далганы, хүн бүрүдеги хереглелдиң өске-даа барааннарын көрдүнген хемчээлге дүүштүр сөөртүп чедирер.

6. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу мал кыштаглаашкынында үезинде ажыл-агыйларга практиктиг дузаны көргүзери-биле зооветспециалистерни Чөөн-Хемчик районга быжыглаар.

7. Хереглекчилер ниитилели (Монгуш), Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга намызы (Күдерек), Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы (Ондар) малчыннарның садыг болгаш медицина хандырылгазын, автолавкаларның ажылын экижидер, кышкы идик-хепти дилеп тыпкаш, немей чедирер.

8. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем намызы районга көргүскен ачы-дузаны төлээри-биле чиигелдериг немелде чээлилерни тускайлап бээр дугайында федералдыг органнар-биле чогуур ажылды чорудар.

9. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду боттандырарын Тыва Республиканың Чазаанын Баштыңының агроүлетпүр комплекизинин айтырыгларының талазы-биле бирги оралакчызының секретариадынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаанын Баштыңының бирги оралакчызы

В. САЛЧАК.

КОЛ СОРУЛГА — АНЫЯКТАРНЫ РЫНОККА ӨӨРЕДИР

Тыва Республиканың Аныяктар ажыл-херээниң талазы-биле намызының коллегия хуралы эрткен средада Кызылга болуп эрткен. Анаа эрткен чылда ук намының кылып чоруткан ажылдарының болгаш чаа чылда сорулгаларның дугайында болган чугаага намының удуртукчулары, коллегия кежигүннери болгаш аныяктар солуннарының төлээлери киришкен.

Статистика езугаар алырга, республиканың чурттакчы чонунуң барык 62 хуузу 30 хар чедир назылыг аныяк кижилер болуп турар. Ынчангаш ук намының ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннарын көөр болза, рынок үезинің байдалдарынга хамаарыштыр аныяк кижилерниң социал-экономиктиг айтырыгларын, оон иштинде ажыл-агыйга сайгарлыкчы чоруктуг деткиири база оларны ажыл-агый-биле хандырарының айтырыгларын шиитпирлээри, аныяк өг-бүлелерни деткиири, кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазы, шериг назыны четкеннерни албан-хүлээлгезинге мобилизастаары база ол талазы-биле чамдык айтырыгларны шиитпирлежири, студент аныяктарның болгаш сургуулдарның амыдырал байдалдарын экижидери, культурлуг дыштанылганы шын организастаары болгаш оон-даа өске чугула үүлдер кирген.

Амгы үеде ук намының түскай санаашкыннарын езугаар алырга, республикада бо хүнде ниитизи-биле 3 муң 600 хире аныяк кижи ажыл чок бооп турар. Ынчангаш ол-даа болза чайгы сезоннуг ажылдар үезинде барык 250 хире школачыларны болгаш аныяктарны ажыл-биле хандырарының аргалары бар болуп келген. Оон-даа чергелештир кожуннарда, көдээ черлерде тургустунуп турар арат болгаш тараачын ажыл-агыйларда, кооперативтерде, биче бүдүрүлгелерде сөөлгү үеларде аныяктар эвээш эвес ажылдан рынок негелделеринге дүүштүр боттарының ажыл-чорудулгазын эгелеп турар апарган. Ылаңгыя Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаанада аъш-чем, садыг-магазин болгаш дыштанылга комплекстеринде, Тере-Хая школазында, Чыраа-Бажында, Чыргакыда болгаш өске-даа черлерде аныяктар коллективтери тургустунуп, тарааны, картофельди болгаш погаа аймаан өстүрүп, биче хемчээлдиг пекарнялар ажыдыш, чонну хлеб болгаш оон-даа өске аъш-чем аймаа-биле хандырар дээш чамдык үүлдерни кылыш турары өөрүнчүг. Шак ыдыг коллективтер Кызыл-Мажалыкта, Өвүрнүң Хандагайтыда, республика найысылалында болгаш өске-даа черлерде чоорту көвүдеп турар апарган.

Аныяктарны деткиир, оларны чаа мергежилдерге өөредир талазы-биле аныяктар программазының тургустунган фондузу баштайгы базымнарны кылып эгелээн. Эрткен чылда Москваже, Новосибирскиже ук фондунуң акша-төгерии-биле 8 кижини өөредип чоруткан. Оон аңгыда Улан-Удэже база Кызылдың аңгы-аңгы өөредилге черлеринче аныяктарны өөредип киирген.

Эрткен чылдың түннели-биле алыр болза, ук намыдан материалдыг дуза дилээн 140 аныяктарның аразындан түгле 40 кижиге дузаны көргүскен. Ол дээрге колдуунда өскүстер, хой уруглуг аныяк өг-бүлелер болгаш студентилер-дир. А артканнарынга оода-ла биче хемчээлдиг дуза көргүзер дээрге акша-төгериг чедишпейн турар. Амгы үеде республикада 12 муң бот ие бар. Оларның иштинден 144 өг-бүленің уругларының кадыы кошкак, 150 хире студент өг-бүлелерниң ажы-төлү ясли-сад чорбайн турар. Ынчангаш ясли-сад талазы-биле айтырыг Кызыл хоорайда кончуг чидиг болуп турарын өөренип көргеш, Аныяктар херээниң талазы-биле намы база хоорай чагыргазы студент аныяктарның ажы-төлүн тургузар тускай уруглар албан черин найысылалга ажыдарының дугайында айтырыгны чугаалажып турар. Аныяктарның мурнунда туруп турар база бир кол айтырыгны бирээзи — кем-херек үүлгедиглери. Маңаа хамаарыштыр ТР-ниң Президентизи, Чазаа база Аныяктар херектериниң талазы-биле намы чамдык ажылдарны кылып, тускай доктаалдарны, шиитпирлерни хүлээп ап-даа турар болза, ол чугула ажыл ам-даа эки түннелдерни бербейн турар. Ылаңгыя элээдилер ортузунга профилактика ажылдарын чорудары, шиттирии чораан аныяктар болгаш ажыл чоктар-биле ажылдаары чогуур негелдете четпейн турар.

Яамының төлээлери аныяк оолдарны шериг албанынче хаара тудар талазы-биле чамдык тодаргай ажылдарны кылып, республикадан дашкаар шериг кезектеринче үнүүшкүннерни чаңгыс эвес удаа кылган. Оон иштинде аңгыаңгы ансамбльдерни, профессионал артистерни ол ажылдарга хаара тудуп, шериг оолдарга тыва солун, сеткүүлдерни чагыдып, оларның дугайында радиога, телевидениеге, солуннарга, аңгы-аңгы үүлдерни дамчыдып, бижип келген. Ындыгдаа болза чамдык аныяктарның талазындан шеригден оспаксыраар, дезер таварылгалар ам-даа уламчылан турар. Бо ажылдарны организастан чорударынга Чазак Баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызының секретариадының ажылдакчылары боттуг дузаны чедирип келген.

Ниитизи-биле алыр болза үстүнде айыттынган хемчеглерге хамаарыштыр ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле намызы, Аныяктар ассоциациязы база аныяктар программазының фондузу, солуннар, радио, телевидение эвээш эвес үүлдерни кылып келген. Ылаңгыя «Шын» болгаш «Тувинская правда» солундан бо талазы-биле кажан-даа ойталаашкын кылып көрбээн.

Ындыг-даа болза яамының талазындан информацияның массалыг чепсектерин чедир ажыглавайн келгениннен чон оон кылып келген бүгү ажылдарын эскербейн турар деп дорт чугаалаар апаар.

Ийи талазында, ук яамының сан-хөө талазы-биле туружу кедергей кошкак бооп келгенин миннир апаар. Аныяктар дугайында ТР-ниң Хоойлузу хүлээп алдынгандаа болза, акша-төгериктиң чедишпезинің ужурудан намының кылып чорудар ажылдары, ук хоойлунун херек кырында боттанылгазының чорбайн турар ужуру-даа ында.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чоокта чаа аныяк бизнесменнер-биле ужуражып тура, Президент, Чазак оларны черле деткиир апаар дээрзин чугаалаан болгай. Ынчангаш аныяктарны ам рынок байдалдарынга өөредиш, олче кол кичээнгейни угландырары — яамының база бир кол сорулгазы.

ССРЭ-НИҢ ӨРЕЗИНГЕ ДЕҢ ЧЫГЫЫ

ТОКИО. (ИТАР-СЭТА-ның корр. Андрей Варламов). 80 чылдарның эгезинден бээр Россиядан даштыкы чурттарже «агып» турар саң-хөө-валюта хөрөңгилериниң ниити түүү 50 миллиард доллар четкен. Даштыкыже ажыт үүнүп турар бо акша болза мурнундагы ССРЭ-ниң даштыкы өрезиниң 60 хуузу бооп турар. Бо дугайын делегейниң валюта фондузу (ДВФ), кредитор улуг-улуг күрүнелерни каттыштырып турар «Париж клуб» дээр организация япон «Нихон Кэйдзаи» солунга берген медээзинге айыткан.

ДВФ-тиң үнелээшкинин езугаар алырга, акшаның Россиядан өскээр үнер чоруу совет үеде — 1990 чылда эгелээн болгаш 1993 чылда өске чурттарже «дескен» акшаның ниити түүү 35 миллиард доллар болган. А 1994 чылдың 10 айларында Россиядан даштыкы агар саннарже 15 миллиард рубль «дескен» бооп турар.

Россияның бүдүрүлгелери амгы күштүг бооп турар боттарының орулгаларын даштыкы акшаларга идепкейлиг солуп, оларны даштыкы банкыларның агар саннарынче шилчидип турар. Бо чорук күрүнеиң даштыкы өре толээр аргазын кудуладып турар.

Нефть болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң компаниялары бо талазы-биле «шылгаран» турар. Ынчалза-даа сөөлгү үеде даштыкы чурттарның банкылары өске банкыларже хой акша шилчидерин шеглээри чугула дээрзин харамдыгын турар партнерларынга сагындырып, харын-даа ыңсгыы негеп турар апарган.

100 АЖЫГ КИЖИ ӨЛГЕН

ДЕЛИ. (ИТАР—СЭТА-ның корр. Владимир Шведов). Мьянмага болган демир-орук халавының түннелинде 100 ажыг кижи өлген болгаш оон-оон кижи балыгланган. Янгона дээр национал радионуң дыңнатканын ёзугаар алырга, ук халап чурттуң соңгу талазында Качи национал область биле Мандалай хоорайны аргыштырар орукка болган бооп турар. Пассажир поездизиниң машинизи ээр, кадыр-берт черге башкарын шыдавайн барган, оон түннелинде состав улам дүргедээш, оруктан үне халый берген. Халаптың чылдагааны — поездиниң тормоз системазының үрелик болганы. Халапка таварышканнарга чогуур дузаны чедирген.

ССРЭ-НИҢ ӨРЕЗИНГЕ ДЕҢ ЧЫГЫЫ

Өмбүрзектиң судалы

● **ВАШИНГТОН.** Чечен Республикада тургустуна берген байдал ындыг-ла үр болбайн россия-америк харылзааларга салдар чедире бээр деп, АКШ-тың камгалал сайыдының бирги оралакчызы Джон Дейч медеглээн. АКШ-тың Вашингтонда национал шериг колледжизинин дыңнакчыларының мурнунга чүве чугаалааш, Чечняда бооп турар болуушкунар дээрге шуут-ла «халап-тыр», ол дээрге «Россияга дыка шыңгыы иштики айтырыгларны тургуза берген» деп демдеглээн. Россияның удуртукчуларының ону шиитпирлээр дээн оралдажыышкыны «Россияның иштинге дүшкүүрлүг байдалды тургуза бээри» деп, ол уламчылаан.

● **ВАШИНГТОН.** 1991 чылда Кувейтче халдаашкыны дээш делегей ниитилежилгезинин Иракка удур кириген бүгү кызагдаашкыннарын күштүг кылдыр арттырарын АКШ-тың президентизи Клинтон конгресске сүмелээн. Клинтоннуң сенатче болгаш төлээлекчилер палатазынче чоруткан бижиктеринде айтып турарын ёзугаар алырга, бо саналды киргениниң ужуру—регионга тайбың болгаш айыыл чок чорук херээнге Иракның ам-даа айыылды тургузуп турары бооп турар.

● **КНО.** Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретары Бутрос Гали 1995 чылды тайбың чылы болдурар айтырыгны шиитпирлээри-биле эгелээнин база тайбыңны деткиир ажылдарны чаа ёзу-биле көөр деп турарын шиитпирлээн. Ол дугайын КНО-нуң чингине секретарынын тускай төлээлекчизи Ахмед Фаузи дыңнаткан.

● **РИМ.** 1995 чылдың январь 1-ден эгелээш, Италия КНО-нуң Айыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал эвес кежигүнү апарганының соонда, мурнундагы Югославияда чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле таарыштырылга бөлүүнүң ажылынга киржир тускай чалалганы Рим алган. Ол бөлүктүн бо чылдагы баштайгы хуралы Нью-Йоркка бооп эрткенин КНО-нуң чанында Италияның доктаамал төлээлелге чери дыңнаткан.

● **ЛОНДОН.** Бир эвес Лондон бодунун дипломаттыг төлээлелге черин хагбас болза, ында ажылдап турар британ хамаатыларны чок кылып узуткаарының дорт кыжаныышкының Алжириниң ислам фундаменталистери чарлаан. Форин Оффистиң дыңнатканын ёзугаар алырга, ислам фундаменталистер ындыг кыжаныышкынны немеп дылга бижээш, Италияның Бери хоорайда элчин черинче чоруткан. Ындыг янзылыг дорт кыжаныышкыннарны өске-даа Барының чурттарның төлээлелге черлеринче база чоруткан бооп турар.

● **ВАШИНГТОН.** АКШ-тың конгрезинин 104-кү чыыжының сессиязы ында ажыттынган. Сөөлгү 40 чылдарда конгресске хой нурууну республика партиязының төлээлекчилери ээлээн. Билл Клинтоннуң администрациязының иштики болгаш даштыкы политиказынга оппозиция боттуг өскерилгелерни киирер аргалыг апарган.

(ИТАР—СЭТА-ның корр.)

АЧЫ-БУЯН ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Рыноктуг экономикаже буу-хаа киришкин чонунуң барык хөй кезиин түреңги байдалга чедиргени чажыт эвес. Тываны Кыдыкы Соңгу чүк девискээрлеринге деннээни, пенсия алыр назы-харны кызырганы чамдык чавырлыышкынны болдурган. Ындыг турбуже, бараан-сараанның өртек-үнезинин, хүн бүрү өзүлдези чонну шуут аспактааш турупкан. Мону өөренип көргеш, Улуг-Хем кожуунуң социал деткимче фондузу бодунуң ажылын улам шапкынчыткан.

Эрткен чылын чединмес 2296 кижиге акша дузалам-чызын көргүскен. 423 кижини халас чемгерген. 84 өг-бүлеге хөмүр-даш садыг берген. 107 кижиге солун, өткүүлдер чагыткан. Материалдыг дузаны 150 пенсионерге каткан. 263 кижиге янзы-бүрү буянны көргүскен. Ниитизи-биле 18 миллион 48 муң рубль чарыгдаттынган. Байдал ам-даа парын хевээр. Бисте 125 бот ие, чединмес амыдыралдыг 14 өг-бүле немешкен. 1992 чылда 22 өг-бүлеге 30 муң акшаның чээлизин берген бис. Бо хүннерде чиигелдериг чээлини сезен өг-бүле хереглей берген. Чеди миллион рубльди бээр деэн. Ону манап турар бис. Россияның болгаш Тываның чазактары чоннуң чединмес кезээнге моон соңгаар-даа боттуг дузаны кадар дээрзинге бүзүреливис улуг.

Клара ТӨГҮС-ООЛ,
кожуунун социал деткимче фондузунун эргелекчизи.

БОТ-ХАНДЫРЫЛГАЖЕ КИРЕР

Улуг-Хемниң культура албан черлери акша-төгериг талазы-биле чамдык бергедээшкиннер турза-даа, кышка багай эвес белеткенген. Маңаа ажыл-агыйларның удуртукчулары, тус черниң эрге-чагыргалары боттуг дузаны каткан.

Клубтарның бүгү хандырылгазын күрүне бюджединче киргени, удуртулгазын чаңгыс-аайжытканы ажылыска идиг болган. Үнүп келген Хаван чылында культура ажылдакчылары чаа-чаа сорулгаларны күүседир дээш чүткүлдүг ажылдап киришкен. Олар улусчу талантыларга даянып алгаш, рынок экономиказынче улам ханылаар айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг. Бо талазы-биле бисте чамдык арга-дуржулга бар апарган.

Чоокта чаа Арыг-Үзүү суурнуң Культура бажыңының коллективинин активчилер-биле каттышкан хуралы болган. Чодураа Байыр-оол аттыг ол талантыдыг коллектив эрткен чылын янзы-бүрү укуражылгалар, концерттор организастан турган, 390 муң рубльди бодунун агар санынга киирип алган. Бо дээрге чаңгыс чижек-тир. Ам сорулга — оларның аргадуржулгазын пептередир, боттары боттарын акшаландырарынче дидими-биле кирери.

Деспижек МОНГУШ,
культура килдизинин эргелекчизи.

ХОЛ-ХАП, ХӨРЕКТЭЭШ...

1994 чылдың шак болгаш хонук бүрүзү биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге эң таарымчалыг базымны берип турар.

Тывынгыр, ус-шевер өг-бүлелер бажыңнарынга, аалдарынга, хууда садыгларынга бүдүрген продукцияларын садып-саарын турар.

Бо талазы-биле найысылал Кызылдың чурттакчылары оонза ылгалдыг. Чижээ, 2-44-42 база 2-57-91 телефоннарлыг, Кечил-оол 7 «Е» бажыңының 67 дугаар квартиразында Наталья Оюнның өг-бүлези торгу хептер, хол-хаптар, хөректээштер, келин кыстарның ак платьелери болгаш ус-шевер өске-даа кылыгларны садып турар.

Наталья Ким-ооловнаның өөнүң ишти Д. Оюн профессионал чурукчу. Идик-хеп аймааның майыктарының капдыг-даа хевирлерин ол чуруп база белеткеп билир. Ылаңгыя оон ажылдары национал тыва хевирлин-биле онза ылгалдыг. Салым-чаяанныг өг-бүленің уруу Лиана Монгуш Кызылда башкы институдунуң бот-өөредилгелиг студентизи.

— Хол-хаптар, хөректээштер, ишти чылыг өске-даа идик-хептер эки сайгарлыычал болуп, бо барааннарга улустуң хереглели улуг апарган.

Арапчор ОКСУР.

Январь 7 — Христос бурганның төрүттүнген хүнү

«КИЖИНИҢ БУРГАНЫ — БОДУНДА»

Бөгүн Христос бурганның төрүттүнген хүнү — Рождествону православ шажынчүдүлгезиниң кижилери демдеглеп эрттирип турар. Чогум үүү ындыг байырлалыл, ону канчаар демдеглеп эрттирер ужурлугул дээрзин билип алыры-биле Кызылдың православ хүрээзинге чеде бээримге. оон улуг ламазы Алексий кожууннарже чалалга-биле чорупкан болду. Ынчалза-даа оон дузалакчылары Саша база Мария угбайлар (боттарын ынчаар таныштырдылар) мени хүлээп ап, мындыг тайылбырны күзелдин-биле бердилер:

— Христиан шажында эң-не улуг, хүндүткелдиг байырлал — Рождество аазы Христос бурганның төрүттүнген хүнү. Бөгүн кижилерге эң-не чиик хүн, оларның сагыш-сеткилин ажыдып, мага-бодунда бар-ла багай хуулгаазын үүлдерни арыдын алыры-биле чүдүп-тейлээр хүнү. Кижи төрүттүнүп-де арыг, аарыг-аржык чок болур. Ынчангаш бөгүн кижи бүрүзү бурганның кежиин четтирери-биле ыяап эң-не арыг хевин кеткен, эң-не амданныг ажын-чемин белеткеп алган болур. Хүрээге эртенги чүдүп-тейлээшкинни кылганының соонда, бажыңнарынче аалдажыр, янзы-бүрү оюннар ойнаар, маргылдаалар эрттирер, дыштаныр хүн. Кандыг-даа ажыл кылын болбас.

Аъш-чемнинг дээжизин салыр чүве болганда, аалчылар хүлээп алыр бажыңның ээзи бар-ла чемин хары угда салбайн, соок чемден (икра, салат) эгелеп алыр, оон соонда мүн хевирлиг суук, изиг чем, а эң сөөлүнде варенье, чигир-боова... Бодунун үезинде Борис Годунов хаан Ксения дээр уруунуң ашаанга 100-200 хире янзы-бүрү чемнерни алдын аяк-савага салып берип, хүндүлээн дээр...

Кандыг-даа аймак-сөөк улус бодунун байырлалын езу-чурум езугаар эрттирип, кылыр үжурлуг езулалын сагын чоруур. А чаныда кады чурттап чоруур кожа улус чон оларның сагылгачурумун билбес болурга, ыядынчыг болур деп чүвени мен бодумга база шүгүмчүлелбиле көрдүм. Ол хүн хүрээ ажылдавас болган, ынчангаш мен Саша, Мария угбайлар-биле оларның бичии өрээлинге ужуражыр аргалыг болган мен. Дүштеки үеде чеде бээримге: «Эртенги чем чип тур бис» — деп столга хлеб, варенье, дузаан огурец чип олурлар. «Улуг улус хиреңерде столуңарның ядыызын але» — дээн хевирлиг мээн көрүжүмнү Саша угбай эскерип кааш:

— Бурган төрүттүнген хүнге чедир 40 хонук дургузунда эъттиг, сүттүг чем аймаа чивес ужурлуг бис. А неделяның среда хүнүнде бурган чок болган, ынчангаш среда, пятница хүнүнде шуут чем чивес, бурган килеңней бээр. А дөртен хонук иштинде чүгле черден үнген аъш-чем аймаа ажыглап болур.

— Чүдүлгелиг кижи чүгле Бурганның төрүттүнген хүнүнде чемненин, хөглеп, дыштаныр болур бе?

— 7-ден 19-ка чедир православ шажынның улустары хостуг ойнап-хөглеп, дыштаныр болур. 18-тің хүнүнде кежээ улуг лама ыдыктыг сугну чонга четтирери-биле үлеп, ажылдаар. Ыдыктаан сугну, аъш-чемни четтирген улус аарыг-аржыкка алыспас, сагыш-сеткили чазык-чаагай болур. Бурган ону долганып турар бүгү-ле багай чүүлдеринден чайладып чоруур...

— Силерниң хүрээге чүгле православ шажын-чүдүлгелиг кижилер кээп турар бе?

— Чок, биске сөөлгү үеде сагыш-сеткилин арыдын, тыва аныяк оолдар, харын-даа өөреникчилер клазы-биле кээп турар. Эрзинден үш башкы өөреникчилери-биле келгеш, ном номчудуп алды. Бир ийи аныяк оол баштай эзирик келген, оон Алексий башкы хүлээп албаска, эртенинде элээр келгеш база пом номчудуп, ам бирээзи үргүлчү келир-дир, эртенги, кежээки судур номчулгазынга киржип турар. Чаа төрүттүнген урууларынга тускай езулал кылдырып ап турарларның саны безин көвүдээн. Ылаңгыя ыдыктаан суг бээриниң езулалының үезинде хүрээ херимнинг иштинге улус сыңыышпастай бээр болгай.

Кижиниң чүдүүр-чүдүвезин кым-даа хорун шыдавас. Шынап-ла, бурган бар деп өрү тейлен, арага-дарыже сундукпайн, кем-херек үүлгетпейн, КИЖИ деп бедик адынга бүзүрелдиг чурттап чоруур болза, кайы шажынның кижизил деп кым сураглап, ол-бо дээр боор. Мээн бодалым болза кижи бүрүзүнүн бурганы — бодунда, оон мээ-медерелинде бир-ле черде имистелдир хайгаарап, каралтап чоруур деп бодаар мен. Мээн бо бодалымны бадыткаар дээн ышкаш, Мария угбай хей-ле бурган дүрзүлериниң аразындан бир-ле дыка өңгүр чараш чурук уштун келгеш, меңээ көргүстү. Айырап өң-баазын чечектер аразында бир бичии оол биле уруг чечектер чыып чоруур. Чаш чүвелер чыгган чечектеринге алаакташ, коопна элди эскербейн, ынаар чуглуп бады бар чазар. Ол үеде чер ээзи — кончуг чараш бурган хөрээжен ийи чалгыны-биле уругларны озалдактан чайладып алыр. «Чаш уругларның аксынын кежин деп чүве ол-дур. Оларны бурган каралтап, моон соңгаар оваарымчалыг болурун база сагындырганы ол» — деп, Мария угбай менче хүлүмзүрүй аарак көрду. Шажын-чүдүлге чок-даа болзумза, улгады берген, оожумтоптуг угбайлардан хей-ле чүүлдерни билип алганымга өөрүвес аргам чок болду.

Аймак-сөөк улус бүрүзүнүн чүдүлгезиниң хевири аңгы-да болза, угланыышкынарында, сорулгаларында чангыс аай үүлдер хей. Ылаңгыя кижиниң мөзүг-шынар кижизидилгезинде, езучаңчылдарында Кижи деп хүндүлүг адынга төлептиг болурунга эки үүлдер хей деп бодаар мен. Ынчангаш эки талаларны боттарыыска үлегер кылдыр ап, хүндүлежип чоруур болзувусса, аңгыаңгы аймак-сөөк чоннарны найыралы улам быжыгар.

Светлана МОНГУШ.

Эки кижилер дугайында

ДЕМНИИВИС — СЕТКИЛИВИС ТААРЖЫРЫНДА

Кижинин ажылгыр чоруу оон ажылдап, харылап турары черинин даштыкы девискээринин байдалындан-на илдеп болур. Шупту чүве эмгесескелиг, корум-чурумнуг, аайбаштыг кылдыр салдынган, сагылга-дүрүмнүг болур. Бистин Дус-Даг суурда ындыг черлерниң бирээзинге машиналарга кывар-чаар материалдар кудар чер хамааржыр. Ол суурнуң адаккы ужунда, төптеп ийи километр хире черде турар. Ону баштай көрген кижи дораан эскерип каар. Колла чугула чүве — өртке удур, элезин-биле долдуртунган доскаарларны турар ужурлуг черлеринде быжыглап тургусканы. Бензин, солярка дамдылап турар черлер чок. Харыысалгазын билир, ажыл-ишчи кижи ажылдап турары илдеп.

Бензин кудар черин безин баштыг кижи ылап тып кылдырткан дээрзин кижи дораан эскерип каар: улуг доскаарларны хавак черниң кырын дескилээш, цементилээш, бүзүрелдиг быжыглаан, а бензин кудары, ол бичин-даа моондакка таварышпазын дээш, доскаардан ийи метр бедикте турар кылдыр, бензин төгерде, озал-ондак болбазы-биле дыка калбак, делгем кылдыр, сай-биле цементилеп кудуп каан «тейжигеш» бар. Бензовоз оон кырынче үндүр маннады бергеш, адаанда доскаарларже шланг дамчыштыр теп бадырыптарга, үр-даа болбаанда бензовозтун доскаарынга сыкырым-даа бензин артпас, куругландыр агып кире бээр.

Машиналарны заправкалаарда шуут амыр: бензин хемчээр санакчы-биле доскаар аразын харылзаштыр тудуштуруп турар хоолайда ажыдып-дуглан турар краниктн шоочалап турар черлиг кылдыр дуцзаалап быжыглаан, опу ажыда долгаптарга-ла, машиналарниң багынче аккан бензинин базыышкынының күжү-биле ол санакчы санап эгелээр.

Бо заправканы он беш чыл бурунгаар, оон амгы эргелекчизи Иван Маадыевич Дембирел бодунуң тускай чогаатканы төлевилелин ёзугаар кылдырткан, ынча чылдар эртсе-даа, каражалыг үреликшиннерге таварышпаан, дыка-ла эки бараан боон, ажылдап турар. Эрткен эвээш эвес үениң дургузунда Иван Маадыевич бодунга хамаарышкан ажылынга совхозтун дирекция-даа черинден, гараж-даа чөвүлелинден багай диртип, чеме-хала дыцнап көрбээн, харын-даа оон шимченгир, тывынгыр, дыцнангыр, ажылгыр мөзү-бүдүжү удуртун турары даргабошкаларниң кичээнгейин хаара тудуп, оларниң идегелин чаалап алган.

Рыноктун бо берге үе-чадазын чурттап, кайда-даа акша-көпеектиң кызагдаашкынныг берге байдалын билир болгаш совхозтун бухгалтериязы заправкага чаңгыс эргелекчи биле танныыл турарын Иван Маадыевичиге чугаалаарга, ол чаңгыс сөс-даа карышпайн, чөпсүнүп үүлдүгзүнүп хүлээп алгандан бээр ам ийи чыл ажып турар. Бо үениң иштинде ол чааскаан ажылдап келзе-даа, чолаачыларниң, трактористериниң талазындан чемелиг сөс дыцнап көрбээн.

Чоокта чаа Иван Маадыевичниң эртенгиниң 7 шак үезинде Абазаже бензиннээр дээш чорупканын көрген мен, ооң даартазында сес шак үезинде чедип келген, бажыңындан пзиг шай-даа ижер чай чок, дорт-ла заправкага баргаш, эккелген бензинин доскаарларже кудуп, улаштыр-ла келген машиналарны заправкалап кирипкени ол. Бо дээрге, Иван Маадыевичниң сагыш-сеткилиниң бичези, чону дээш ажылынга бердингениди. Бо дээрге оон амыдыралындан чаңгыс борбак чижек-тир, бо рейс оон ажылчорудулгазының эгези-даа, сөөлгүзү-даа эвес, оон чону дээш доктаамал, ак сеткилдиг ажылдаарынга бүзүрээр мен.

— Уйгу-дыш чок, Абаза — Торгалыг аразын аал аразыбиле демей болаар апарандыр силер аа, Маадыевич — деп, баштактаны аарак сөс октадым.

— Ам канчаар дээр силер, амыдырал ынчаар ажылдакар деп негеп келгени ол-дур. Кывар-чаар материалдарны төпдүрүп аар болза, халап болганы ол, техника туруп алыр чүве болза, совхозтун, чоннун ажыл-агыйы, амыдырал-чурттал-газы ат болганы-ла ол. Бо чорааш, харын-даа арай боорунда, ам даарта солярка алыр кылдыр дугуржуп алдым, бо дүне хондур чоруурувус ол-дур — дээш, куткан бензинин тускай дептерингe бижип, демдеглеп алгаш, дараазында машинаны заправкалай берди.

Шынап-ла, бо берге, үүдаа чүве кызагдалга таваржып турар үеде, ылангыя кывар-чаар материалдар кончуг ховартаан, ону бо Дус-Даг-дан дуу кайы ыракта Саян ындындан кадыр-берт арттар ажыр, кашпалдарлыг хемнер кежир барып чедип, сөөртүп эккеп алыры амыр эвес херек. Баш удур дугуржулга, чугаасоот кылбайн чеде бээр болзуза, шоруң — куруг, үүдаа чок, харын-даа каражакогаралга таваржыр, хей черге кывар-чаар материал чарыгдааның ол болур.

— Совхозтар хамаанчок, кожуун төвүнге бензин бо-ла төне берген боор чүве-дир, а силерниң заправкаңарга бензин чок деп чүве дыңналбастыр, ооң чылдагааны азы чаңыды чүде ирги?

— Чогум бензиниң когун үзүп көрбээнивис шын. Бензинивис үштүн бир хире кезээнге эвээжеп келирге, совхозтун директорунга, кол инженерге бензин төнер деп барды деп медээ-сагындырыгны бижимел-биле кирериим чаңчыл апарган. Ол медээдыңнадыгны алган соонда, удуртукчуларывыс үүле шыырак дээн машиналарны ажылдаткаш, оларның чедер ужурлуг черлериниң ырак-чоогун санап тургаш, бензинни чолаачы бүрүзүнге нормалаар, арай үреликтерин гаражка кылдынып, септеттиниң алыры-биле тургузун каар. А мен бо үениң иштинде чолаачымбиле бүгү-ле болдунгу дег арталарны ажыглап тургаш, бензинни тывар, эккелдирер мындыг мен.

— Бензинни уаүктелдирбейн турарында чолаачының үлүг-хуузу база бар-ла чүве ыйнаан.

— Чугула рольду ойнап турар кижи чолаачым-на болгай. Бензовозувус үр апарган, эргижиреэн. Чолаачы тудупгур, кежээ кижи. Чоокта чаа моторун септеп кылды. «Бо кышты та канчап ажар чүве, мотор-даа бергедей-ле берилтир» — деп муңгагдаксап тур, белен-селен ундаравасла кижи болгай. Чолаачым Тумат Саглы-оол көңгүс аныяк, ол хирезинде машинаны билири тергиин, артык кезектер бар-ла болза, боду эки шыпарлыг кылдыр кылып ап чаңыккан. Бо кижи чүве чугаалааргa, кижи аайындан эртпес, дыңнангыр, сеткили биче оол, дүне ынча шакта чоруур бис деп каарга, ол шагында-ла бажың даштында чедип келген манап орар боор кижи, та чүге катап-катап дыңзыдыр медээлептес кижи ыйнаан, чамдыкта кижи боду эпчоксупуп каар.

— Абазага баргаш, дедир кээрге, беш чүс ажыг километр болгай, боттарыңар база чолаачы болгай силер, аразында машинаны мунуп, чолаачылай бээр боор силер аа?

— Бүдүн дүп-хүнде чаңгыс чолаачыга берге болгай, ынчангаш ак оруктарга чолаачы дыштанзын дээш аразында чолаачылаар-ла-дыр мен, чогум берге черлерге — арттарга машина башкарар хөңнүм чок, дүрүм өзугаар машинаның чолаачызы кижи болганда, ол ооң байдалын менден артык билир болгаш чүрээ-биле эскерип билип чоруур-ла болгай, чогум бо Саглы-оол-биле 4-5 чылдарның иүүрүнде кады ажылдан келдивис. Машиназының кайы-бир үрелген кезээн совхозтуң складтарында чок болза, боду чадаг кылаштан-даа чорааш, ол-бо эшөөрүнүң-даа машина-балгадындан туттунуп чорааш, сурап тып, салып алыр кижи. Машинавысты эмгележип-даа тургаш болза, кылып, шимчедип албаан шаавыста сагыш-сеткиливис оожургавас улус бис. Сагыш-сеткиливис чаңгыс боорга, ажыл-херээвис чогуп турары ол-ла ыйнаан.

Иван Маадыевич Абазадан бензиннеп чоруур деп барганда, баш бурунгаар сагындырып, дыңнадыр, чарлаптар, чолаачылар болгаш трактористер шуут чаңчыгып, кывар-чаар материалдарны хереглээни-биле куткулап аарлар.

Иван Маадыевичниң өгбүлези суурда үлегерлиг, корум-чурумнугларның бирээзи. Өгнүң херээжеңи ээзи Тываның эң баштайгы хоочун башкыларының бирээзи Мартына Суворовович Кууларның уруу Роза Кууларовна Дембирел. Ол Торгалыг школазының үстүкү класстарында орус дыл башкылап, өөренникчилерге быжыг билигни берип турар. Дуржулгалыг хоочун башкы чаа өөредилге дооскан аныяк башкыларга башкылаашкынның арга-методтарын күзелдин-биле дамчыдыр, аныяктарның шуудан ажылдаарынга улуг дузаны кадып турар.

Өг-бүледе үш оол, бир уруг бар. Улуг оглу Бокаш эрткен чылын Москваның күш-культура институдун чедишкинниг дооскаш, амгы үеде Кызылдың бир өөредилге черинде тренер-башкы боон ажылдап турар. Ол хостуг хүрешке спорт мастери. Викторня Кызылда күрүпениң башкы институдунуң орус дыл болгаш литература факультедин келир чылын доозар, ол чоокта чаа төрээн суурунуң төрээн школазынга, төрээн чезиниң холунга күрүне практиказын шынарлыг эрттиртеш, өөредилгезин уламылап чорупкан. Викториядан бичии ийи оол — Кабак биле Кысыгбай акызының өөренип доосканы Москваның күш-культура институдунуң ийиги курузунда чедишкиниг өөренип турарлар.

Бюрбю СЕРЕН.

ЧОГААЛЧЫГА БОЛГАШ ЧОГААЛГА ХҮНДҮТКЕЛ

Хоочун журналист, билдингир шүлүкчү Ондар Охемчиктиң «Эрги-ле дээш октавайн көр» деп чүүлүбиле танышкаш, авторнун барык-ла бистиң кижи бүрүзүнге таваржып турар эскериглерин бадыткавышаан, аңаа улаштыр чамдык бодалдарны немей чугаалаксадым.

Чүгле Тывада хоорай, суурларның, көдээ аалдарның чижээнден безин алыр болза, та чеже ном-дептерлер, үнелиг чогаалдар, әртем, өөредилгеге, төөгүге херектиг чүүлдер отче, бокче октаттынган, таакпы ораан тыртарынга, арыгланыр черлерге барган чүве, кым санаан боор. Үе-шаанда оларны угаан-сарыыл, бодал чок эвес баштар бижип, харагалзап үндүргени чугаажок. Чогаалчының, редакторнун, парлакчының күш-ажылы, хей-хей топна саазын хилис барганы ол деп билзе чогуур. Оон-даа хомудаңчыг чүве чүл дээрге, угаан-бодал ажылынын кижилеринге, оларның үндүргеи күш-ажылынга, акша, саазынга безин хүндүткел чок болганывыс ол-дур.

Мен салым-чаяан чок авторлар, үне, шынары куду чогаалдар шуут-ла чок дивейн тур мен. Олар бар, турган, четчир болгаш артар, чүгле ындыг чогаалдар критиканың болгаш номчукчуларның талазындан болур-чогуур үнелел бердинмээнде-ле, чүү-даа чүвеге тоомча чок кижилериң холу-биле узуткаттынган ном-дептерлердир. Хамык ужур чогаалдарның эрги, саазында эвес, олар үе-төөгүнүң документизи, чыл демдеглели болуп келгенинде, бистиң өзүлдевистиң азы кудулаашкынывыстың херечизи, хемчекчизи болурунда.

Чогаалды үнелээринге кандыг-бир критиктиң азы чогаалчының «рецептизи» шиитпирлиг роль ойнавас, авторларның кол шиитпекчизи — чон. Бодум дугайты Сергей Бакизович Пюрбюнүң:

Чогаалчыга шыдан өске, орук-даа чок,
Чондан башка, хайыралыг өөнүк-даа чок — деп

кайгамчык сөстерин кончугла үнелээр, хүндүлээр мен. Мээң чамдык номнарымга, чогаалдарымга, бодумга-даа хамаарыштыр хей-ле чылыг сөстерин номчукчулар бижээн, оларымны сагыызын ышкаш кадагалап, номчувушаан чор мен. Номчукчу биле авторларның, чогаалчылар биле чогаалчыларның аразында чагаалажылга шагтөөгүден бээр үнүп келгеи, ындыг практика тыва чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң харылзаа, билчилгезинге чоокка чедир-ле эки салдарлыг турган. Бистиң чүү-даа чүвеге тоомча чок, бардам, колчук бо үевисте ол чараш, чаагай чаңчыл барык-ла чидип, адаан-чижилге-биле солужа берген деп чугаалап болур. Бодум хуумда, бистиң хоочун, аныяк-даа чогаалчыларывыстың аразында эш-хуу аргыжылга, харылзаа дагын дирлип, догуннап турзун деп күзээр мен.

Ийе, талантыны чон үнелээр. Хире-шаа-биле салымчаяашныг авторнун чаңгыс-даа шүлүү бүгүдеиин кежин, ыры-шоору болу берип болур. Өрү көрдүүп, өөрүн куду базын, карартын чоруур, бот-тогдунган улуургактарны чон билип, чугаалажып-даа турар. «Өскени үнелевес болзуза, сээн бодунда-даа үне чок» деп бир мергениин сөглээни чогумна бистин үевисте бадыктатынын, көстүп-даа тур. «Бодунну богдага көшкүрбе, эжинин эникке бодава» деп үлегер домак ам кажангыдан артык ханы уткалыг болу берген.

Үе-шаанда пролетар чогаалының үндезилекчизи дирткен Максим Горькийге бир аныяк автор чечен чугаазын эккеп көргүзерге, са шүгүмчүлеп дамдыктааш, таарыр ажылынды-ла тып ап көр дээш, 50 акша бергеш чорудупканын бодум дугайты дорамчылал деп санаар кижи мен. Бистин чамдыктарывыс апыланда ындыг баазымчага база таваржып чораан болдур ийин. Ам аныяк авторларга көруш, туруш бир янзы — хүндүткелдиг кылдыр оскерилгени өөрүнүт. Дайын үезинде Михаил Шолохов бир тулчуушкун шөлүнге «Правда» солундан корреспондент болуп чеде бээрге, Сибирь чурттуг дайынчынын кады дайылдажып турган оглу канды-ла-бир номдан үзе тыртып алган саазыны-биле кээшне ораар деп баарга, алазы эскерип кааш, оглун са коччаан. Хоректиң ужуру чүдел дээргеук арын М. А. Шолоховтуң «Оожум Дон» деп номундан алдынган болган. Бо таварылга автор болу көрүп, дыцнап орда болганын «Шолохов» деп номдан номчаап мен. Чогаалчыны чоп үнелээр деп чүгеиин чижээ бо ышкажыл!

Мээн хуула архивимде О. Сагап-оолтун, С. Сурун-оолдун, О. Сувакпиттиң боттарының холу-биле бижээн дынадыышкыннары бар. Оларда мээн чогаалдарымны «Улуг-Хем» альманахче чоруларын дилеп, харын-даа озалдаваын сагындырын каан болгулаар. Аныяк авторларга сагыш човаашкын бедик деңнелге турарының бир барымдаазы бо-дур. Бөгүн ынгыг кичээнгейни болур-болбас даа болза, чүгле күзээри артын турар-дыр.

Эрги дээш узуткаттынган номнар-биле оларның авторларының салымы чамдык аныяктарга барык-ла хамаанчок апарган үе чүве бо. Улуг-биче-даа чогаалыларывысты, шүлүкчүлеривисти артык-дудуу чокка, бир дөмей үнелээри дээрге-ле, төрээн Тывавысты база үнелээнивис болур деп амгы, келир салгалга угаадыксаан мен. Чүү-кандыг даа болза, бодунуң үезинде бижиттинген чогаал бүрүзү — бистиң салгалдарывыстың овур-хевири, намдар-төөгүзү-дүр.

Салчак МОЛДУРГА.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРЗА-ДАА,..

Бо чүүлдү бижип ора, дөртен чылдар үезинде чоннуң кодурлап турганын сактыр-дыр мен. Ынчан кара-быт дээр ужугун маңнаар барык-ла курттар ийин ол, чаапкан-биле дөмей өскен үе турду. Оларның кижини ызырып, соргай черинден-не кодур хуулун, өскүп турган. Эм деп чүве бар эвес, терек будуунуң мочактарында чугун үске (саржаг) хайындыргаш, оон-биле чаап, эмнеиип турган. Мал кодуру кижге дораан дамчыр чүве. Ачам Ондар Дозур-оол, честем Ондар Белек-биле Киров аттыг колхозтун кодурлаан инектерин аңгылап кадарып турган, дайын сөөлүнде чүве, боттары база кодурладылар. Инек чугган креолининг онгача онгарынга креолинин эвээжеткеш, боттары аңаа эжингеш, Хемчик суунга чуп, арыгланып алганын утпас мен. Оон харын экирдилер ийин, чадажып каан кодурундан аан.

Бистиң бо үевисте эм-таң, чупар-бажыңнар база бар, эмчилер саны хей-дүр. 1994 чылдың сентябрь айда Сүт-Хөл кожуунга 600 ажыг өөреникчиге эмчи хыналдазын эрттирерге, оларның 320-зинде кодурнуң демдектери бар болган. Оон тыптып турар чылдагаанының бирээзи — чамдык суурларда чунар-бажың чок бооп турары болур. Кожуунның 9 суурундан үүгле Суг-Аксы, Ак-Дашка чунар-бажыннар ажылдап турган, а арткан 7 суурда ажылдавайн турар. Ол ышкаш кожуунның төп эмнелгези, эмчи пунктулары, санитар хайгаарал станциязы баш удур чогуур хемчеглерни албайн турар. Ынчангаш Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы А. О. Кенден эрткен чылдың сентябрь 26-да үндүргени «Кодур-биле демиселди күштелдирер дугайында» № 149 айтыышкынында харысалгалыг ажылдакчыларга даалгаларны тус-туста берген. Кодур аарыын тып, илередир комплекстиг бригаданы тургузуп ажылдаарын кожуунның кол эмчизи З. А. Шаалы, өөредилге килдизиниң эргелекчизи Д. А. Ховалыг оларга дааскан турган.

Ол ышкаш эм-биле хандырылганы кол эмчиден, суурларда чунар-бажыннарны ажылдадырын, школа, интернат, уруглар албан черлеринге хыналда, дуза чедирер хемчеглерни алырын кожуунда санитар хайгаарал станциязындан (А. О.-Н. Монгуш) негээн турган.

1994 чылдың төнчүзүнде ол айтыышкын-негелделериниң күүселдезинин дугайында айтырыгны кожуун чагыргазы хурал эрттиргеш, чугаалажып көрген. Аңаа сумуларда чагырга даргаларын, эмчи пунктуларының эргелекчилерин, совхоз директорларын чалап олуруштурган. Ол хуралга чагырга даргазының айтыышкын-негелделериниң күүселдезинин дугайында дыңнадыгны кол эмчи З. А. Шаалы кылган. Кодурну тып илередир, эмнер тыптынар болгаш аарыгны чогуур үезинде эмнээр ажылдар чоруп турар. Ындыг-даа болза, суурларда чунар-бажыннар ам-даа ажылдавас болган. Бөгүнде үүгле Суг-Аксы, Кара-Чыраа, Ишкин суурларда чунар-бажыннар ажылдап турар. Алдан-Маадыр суурда кодур нептеревейн турар, чүгээр деп көрген. Ол суурда чурттакчыларның 57 хуузунда чунар-бажың бар. Аңаа чоогунда кожа чурттакчыларны хуваан, дилеп, чуидурарының аргазын көрүп турар. Бора-Тайга суурда чурттакчы чоннун 20 хуузунда чунар-бажың бар. Оларны база болдунар чүве болза, ынчаар хуваап көрзе. Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Ак-Даш суурларга база чунар-бажыннарны ажылдадырын организастаарының чугулазын эмчи З. А. Шаалы санаалдаан.

Суг-Аксы школазында 794 өөреникчиден 102 кижи кодур аарыглыг болган. Кожуунның өөредилге эргелекчизи Д. А Ховалыг кодурга удур эмни тып, интернат өөреникчилеринге чедиргилээн. Ам кышкы дыштанылгада интернатта чурттап турар өөреникчилер дөргүл-төрелдеринче чангылааш, кодурну чыпшырып, нептередип ап болурун кичээнгейге алырын айыткан.

Кодур аарыынга удур хемчеглерни күштелдирер талазыбиле кожуун чагыргазының айтыышкын-негелделериниң күүселдезин чүгээр күүсеттинип, байдал ол талазы-биле экижип турар деп хурал санаан. Ам-даа кылыр ажылдар хей, профилактиктиг дузаны, тайылбыр ажылын экижидери, суурларда чунар-бажыннарны ажылдадыры, эмни ажык, хостуг садары негеттинип турар. Кыштын соок берге үезинде чунар-бажыннарның одалгазын, чылыглаашкынын, санитарлыг байдалын экижитпес болза, кодур соокта хуулун, хөрлээлеп болурун билзе эки. Ол талазы-биле ажылдарны ам-даа чедир чорударының чугулазын аңаа айыткан.

Чаң-оол ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуунда күш- ажылдың хоочуну.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

⊙ **ВОРОНЕЖ.** Воронежтиң иниги ыры коллективтери хоорайның чурттакчы чонунга эң эки программалыг концерттерин бараалгадып турар. Воронежтиң музыка училищезин болгаш ортумак тускай музыка школазы 90 харлаан турар. Училищенин кижизидикчилериндеп бүгүдеге билдингир, ат-сураглыг кижилер үнген. А музыка школазындан делегей чергелиг болгаш Бүгү-эвилел база Бүгү-Россия конкурстарының 40 ажыг лауреаттары шылгаран илерээн. А 1904 чылда императорнуң орус музыка институтунуң Воронеж салбыры музыка класстарын ажыткан. Оон соонда чеди чыл болганда улуска ачыбуян чедирер Сомов деп кижиниң ада сагыш салып келгениниң түңнелинде ук музыка класстары хоорайның төвүнде дворяннар кудумчузунда хөлчок эки бажыңче көже берген. Сөөлүнде барып ол бажыңга музыка училищезин ажыткан болгаш ол ам бо хүннерге чедир ажылдап турар.

⊙ **ХАБАРОВСК.** Хабаровск крайның край библиотеказы Ыраккы Чөөн чүкте байлак ном шыгжамыры болур болгаш ооң шыгжамыры 2 миллион ажыг томнуг. Бо эртем библиотеказы чоокта чаа 100 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирген. Ыраккы Чөөн чүүктүн сураглыг шинчилекчизи Николай Гродеков библиотеканың база бир билдингир үндезилекчилериниң бирээзи. Николай II хаан бодунуң хууда библиотеказындан 453 номну белекке берген. Улуг князь Константиниин кадайы хууда библиотеказындан 8 муң томнуг номнарны база белекке берген. Хууда библиотекалардан келген ховар дээн номнарны бүгү чөп сонуургап көөр, номчуур дээрзи бүгүдеге билдингир.

⊙ **ВЛАДИВОСТОК.** Примор крайның төвүнде Азия болгаш Оожум океан чурттарының девискээрлериндe аъш-чем болгаш үлетпүр бараапнарының Рождество ярмарказы ажыттынган. Ында Россияның, Японияның, Мурнуу Корейниң, Кыдаттың болгаш Тайваньның фирмалары идик-хеп аймаан, чаа чыл ойнаарактарын, уран чүүлдүң хол-биле кылган кылыгларын, аъш-чем продуктуларын делгээн.

СОҢГУЛДА МУРНУНУҢ КАМПАНИЯЗЫ

УФА. (ИТАР — СЧТА-ның корр). Соңгулда мурнунуң кампаниязы ында эгелээн. Республиканың хамаатылары март 5-те ийи палаталыг парламентиниң — Күрүне Хуралының, а ол ышкаш төлээлелгелиг эрге-чагырга органнарының — Советтерниң депутаттарын соңгуур.

Соңгулдаларны эрттиреринин чурумунга хамаарыштыр сөөлгү үеде улуг маргылдаалар политиктиг янзы-бүрү организацияларның болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының аразынга болган. Политиктиг партиялар соңгулдаларга киржиринден чайлаттырганынга шынгыы удурланган. Республиканы өүрүткеттинген беш партиялардың бирээзи-ле хоойлужудулга палатазынга бир-бир, төлээлекчилер палатазынга — ийи-ийи кандидатураларны депшидер. Оон аңгыда бүрүткеттинген турар төлээде округтуң соңгукчуларының 5 хуузундан эвээш эвези ат салган деткимчени алыр ужурлуг. Мындыг янзылыг кызыгаарлаашкының утказы чүл дизе, Күрүне Хуралынга 1 олутка-ла он-он кордакчыларны киирбези.

Соңгулда хоойлузун шүгүмчүлеп турза-даа, ону республиканың Дээди Советиниң сессиязы бадылаан.

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮН ӨӨРЕДИР

Школада төөгү башкызы кижи мен. Чаш оглум азыран олура, бо чаа өөредилге чылында ажылдай бергеш, Кызыл хоорайга чедип, ББИниң төөгү кафедразынга чаа чүүлдер билип ажылы биле четкеш, ында философия эртемнериниң кандидады, кафедра эргелекчизи Монгуш Сендажиевич Байыр-оолга ужурашкан мен. Ам ол башкы-биле чугаавысты дамчыдайн.

Башкы-биле мендилежип чугаалашканым соонда, ол мээң ажылымны, чер-чуртумну сонуургап, эвилеп-ээлдек уткун хүлээп алды. Айтырыгга харылааным соонда Монгуш Сендажиевичиден Тываның төөгүзүн өөренир талазы-биле программаны диледим:

— Ийе, ол талазы-биле ажылды кылган бис, дунмам, кончуг берге, хей үени, улуг ажылды негээр чүүл болду. Школаларже тарадып, солуннарга база парлаткан бис, кол ооргазын мен кылган кижи мен. Ам школаларга 8-11 класстарга 1 шак өөредир кылдыр киирип каан болза, ол база бистиң ажылышыстың түңнели-дир.

— **Монгуш Сендажиевич, ынчаарга Тываның төөгүзүн урууларга тускайлап өөредири дыка өөрүнчүг-дүр, ынчалза-даа материалдар, номнар тывылбас, эвээш боордур, бо талазы-биле чүү сүмелеп болур силер?**

— Ындыг харын, ынчалзадаа черле мунгараан херээ чок, диленир, дилээрге эки. Эртем-шинчилел институдунда номнар бар, садып турар, ону сүмелээр-дир мен. База бистиң эртемденнеривис дыка хей ажылдарны кылып, солуннарга материалдарны үндүрүп турар, оларны албан көөр, сайгарар. Мен өөм «хуннар» болгаш «гуннар» деп терминнерге хамаарыштыр тайылбырны бижип тур мен, ол-даа болза дуза болгай. Төөгү башкызы Шагжы Сат дыка улуг ажылды бижип турар башкы, «Шын» солунда көрүп тур боор Силер, черле ынчаш бар чүүлдерни ажылаары артык эвес.

— **Монгуш Сендажиевич, черле Тываның төөгүзү, тыва чоннуң чаагай чаңчылдары, национал культуразы дээш хей-ле чүүлдү өөредири чугула. Бо чүүлдерни чедишкиниг чорудуп турар школалар хей болгай...**

— Ийе, чаагай чаңчылдар талазы-биле ажылдарны билир Силер. Мен тыва национал культура талазы биле ажылды чорудуп, Кызыл-Мажалык школазынга эгелээн улус бис Ынчаарга бо талазы-биле Кызылдың 15 дугаар школазы оон-даа опза программаны ажылдап кылып алган улус болду, мактавас арга чок, башкылар дилээшкиннерни кылып турары эки-дир.

Ол аразында эжик соктап, бистиң башкы биле чугаавысты аныяк оол үзе кирип, чаңгыс айтырыг салып болур бе, дээрзин айтырды. Башкыдан чөпшээрелди алгаш, бо оол Чадаананың 1 дугаар школазында ажылдап турар башкы аразы «Тыва национал культураны» өөредир талазы-биле программа дилээнин тайылбырлады. Монгуш Сендажиевич программаны үлепкенин чугаалады. Ол программа кайы солунга үнгенин тайылбырлап, редакциядан барын дилеп алырын сүмелеп, хоржок болза, боду башкыже албан чорудуптарын аазады. Оол четтиргенин илереткеш, чорупту.

— **Төөгү башкыларынга лекцияларны номчуп, хейну айтып берип турар боор силер, аа, башкы?**

— Ынчанмас аргажок, башкылар хейну айтырып, дилеп кээр-дир, ынчангаш хейну кылыры чугула. Эртемшинчилел институдундан эртемденнер-биле кады ажылдап, олар лекцияларны номчуп турарлар. Ынчаарга башкыларга чүгле теориядан аңгыда, методиктиг, практиктиг дуза херек дээрзин эскерип, бо талазы биле ажылдарны чорудуп тур бис. Мен 5 класска «Тыва дугайында чугааларының» программазын ажылдан кылгаш, башкыларга сүмелээн мен. Ынчуг солун, ажыктыг деп үнелеп турлар.

Чугаавыс төнүп, башкы менээ Орхон-Енисей бижиниң талазы-биле чуруктарны, Тываның төөгүзүн өөренир талазы-биле программаны, бурунгу делегейнин төөгүзүн өөрениринге херек номну дуза кылдыр берип, ыракузак черден кээп, сүме айтырып чоруурумну мактады.

Галина КУУЛАР.

Өвүр кожуун.

Саглы суур.

●Эскертинмес мергежилдиң кижилери●

ОДАКЧЫЛАР, АШТАКЧЫЛАРЖЕ КӨРНҮР

Кыштаглаашкын үезинде амыдыралывыстың магадыралын от одакчылары тудуп турар болгай. Оларны херекке албайн баар чоруктарывыс бисте бар. Батареяларывыс соокка чарлып калырга, кочегарларны сактып келир бис. Күш-ажыл кижизинге дуза кадар байтык, чалгаа, арагачы кулугур, ам база ажылын октапканы ол-дур деп чеме-хала тургуступар. «Чеже ыыдажыр, хоокүйнү» — дээрлеривис санныг. Эскертинмес күш ажылдың төлээлери дээш шак бүрүде, хүн бүрүде сагыш човаар чорук бисте ам-даа ховар. Ындыг чорук куду көрүүшкүн деп болаар мен. Чаа чүүлдерни эскербес чорук экономикавыс катап тургузарынга шаптык болу берген база чадавас.

Кодээ культура одагларын, хей өөреникчилерлиг школаларны, интернаттарны, автомашиналарның улуг гараждарын кымнар чылдын турар ийик? Кочегарлар, одакчылар, Дагаа чокта-даа дан ада бээр. А кочегарлар чок болза, хыраалыг кыш ажары болдунмас.

Чеди-Хөл кожуунну Ак-Тал сууру. Ында Культура бажыңы, школа-интернат, сүт-бараан фермазы, эмнелге чери, автомашиналар гаражы изиг суг, бус-биле чылыттынар. Оон одакчылары, аштакчылары бо хүннерде маадырдыы-биле ажылдап турар. Чүге дээрге күш-ажылы үре-түңнелдиг.

Чунар-бажыңнары ажылдавас чамдык суурларның чурттакчыларының бир кезии кеш болгаш кодур аарыгларынга таваржып турар. Бажың, өреге бүрүзү амдыызында хууда чунар-бажын тудуп алыр хире балдырлыг эвес. Күрүненин, ниитинин өнчү-хөрекгизи-биле азыранын чаңчыккан угаан-бодалывыс борбак бажывыс, хирешаавыс өг-бүлени хандырын ыыдавас. Бот-башкарнырынче базым херин, аңаа тускай шаг-үе болгаш белеткел херек. Бот-башкарныптар кижилер, өг-бүлелер амдыызында ийи-чаңгыс.

Бот-башкарныптарларның хыныры санчок деп бил. Ынчанмайн канчаар, биче болгаш ортумак бүдүрүлгени тудуп алыры чиик эвес. Ынчангаш олар хыныр болгаш эт-севинге кампын болуп турарлар. Оон уламындан суурнуң, ниитиниң чунар-бажыңы кедилиг. Бо талазы-биле байдал чоорту өскерлири билдингир.

Өл-шыктан, багай өске-даа уржуктардан тыптыр аарыгларга удур чунар-бажыңнарның ужур-дузазы катап көстүп келди. Ак-Талдың ажылчылары Б. Кызыл-оол, М. Узун-оол болгаш өске-даа кижилер чоннун эрге-ажыы дээш карак кызын турар. Ылангыя Мария Узун-оолдун дугайында макталдыг чугаа домакты хойу-биле дыңнап болур. Он чеди чыл ажыг үениң дургузунда чунар-бажыңга, одалгалыг өске-даа черлерге ажылдап келди. Бедик мергежилдиг аштакчызы. Ажы-төлү база хей. Эөлдек эвилеп, биче сеткилдиг, үндүлээчел. Улуг-биче кижилериниң арыг-шевери, культузазы, кадык чаагай чоруу дээш ол үргүлчү кызын чоруур.

«Стол кырынга тараа тарын чоруурларны» дээрже үндүр көдүрериниң орнунга, суурунуң чону дээш карак кызыл Кызыл-оолдарны, Марияларны деткиир шаг-үе чедип келген боор. Чүге дээрге кочегарларның күш-ажылы берге. Рынок харылзааларының нарын байдалдарынга чылдагаанныг, кочегарларывыстың негелде-хереглелерин утпас ужурлуг бис. Хей чылдарнын дургузунда изиг-соок, өл-шык черге ажылдааш, хоочуран чоруур. Мария Узун-оолдун кадыы амдыызында эки. Изиг бус аразында ажылдыг өскедаа кижилеривис бар. Күш-ажыл хоойлузунда көрдүнгеии болза, кочегар бүрүзү ажылчын идик-хеп, тускай аъш-чем-биле хандыртынган турар ужурлуг. Ол черле чоп. Чүгле хол-хап безин чамдык таварылгаларда он хопук четпейн баар. Ажыл-иштин кадыг-бергези ол. Бир хопукта тонна чыгам хөмүр-дашты аай-дедир сөөртүп келирге, ал-бот-даа, идик-хеп-даа элевейн канчаар.

Хомур-даш үс-хирлиг, довурак-доозуннуг, хоралыг өске-даа бүдүмеллерлиг. Оон цонурак-доозуңунга, ыш-бузунга тыныш органнары, ылаңгыя боостаа тупун калыр. Сүт, сметана, сүттүг тыва шай бо таварылгада чугула херек.

Бичии суурнуң чагырга даргазы, бүдүрүлгенин удуртукчузу бир дугаарында ажылчынының, оон сөөлүнде болупун дугайын болаары кедилиг ышкаш. Оон башка чагырыкчылар, удуртукчулар, тускай эртемниглер чон ортузунга хүндүткелин ышкынар.

Кара күжүн үндүрүп чоруур болдуун кижилериниң сеткилин хомудаын болбас деп саналдыг мен. Ынаңгыя хөөкүн кочегарның, одакчының кадыкшылын бодап корүнер. Эътти-даа, сүттү-даа, ажылчын хепти-даа, шалыцны-даа бир дугаарын а оларта чедирери күзенчиг. Берге шаг-үеде арын-шүүр, кызыл арын аңаа-ла эвес озек капитал болун турар. Кым-даа кижиниң кедизин бодаарышын. Бай-шыырак, толуг-дөтаа амыдыралдын ужуу болдуун кижилерге хамаарылгадан эгелээр деп билир мен. Өске бодал менде чок.

От одакчылары, аштакчылар дээн ышкаш болдуун мергежилдиг кижилериниг республиканың алдар-хүндүлүг аттарын тыпсын турар болза, оларның ол бедик үнелеглге төлептиг болуру чугаажок.

Донгак МИЖИТ.

ҮЛҮҮ БИЧЕ ЭВЕС

ЧЕНИН ВНЕРИ

ТУСКАЙ ИНДУРУЛГЕ

Борис ЧҮДҮК.

МӨГЕ-ДЕМИРТЕҢ

(Шүлүктээн тоожудан үзүндү)

Айның чаазы бир-ле хүндүс
Аттыг кижи Демиртеңге,
«Амбын-ноян кыйгырткан»
деп,
Ама саазын сунгаш барган.

Амбын-ноян кыйгыртканда,
Албатызы барбайн капчаар.
Чоруур диген Демиртеңни
Чоонган ийик, деткип
кааннар.

Агыр-ичик хүнезинин
Алазынга артынышкаш,
Күске чылдың чазынында
Күжүр эр-даа аттанышкан.

Хемчиин кешкеш, Чадааналап,
Кедек черлеп дорттавыткан.
Арттан ырак аяңга кээп,
Ала буга чүгаалап-тыр:

«Ындыг бедик мында чогул,
Ыдык-Тайга мурнында тур.
Ыдымын дээрге ээлиг чер дээн
Ынчаштан бээр душчур боор
бис».

Кара-Чода Демиртеңи
Кайгай бергеш, хая көрген,—
Кара дилги капсыргазы
Каккаш эрткен, чаагы соолаан.

Кара күйлуг хая-чалым
Капсыргадан сыгырылаан.
Кайыын келген билдинмес-даа
Каңгай кара аттыг кижи—

Алчагар тас бедик черден,
Алаанда бо аяндыва,
Ала буга кайы сеп дээш,
Аттаныпкаш, бадывыткан.

Чел, кудуруу дөжелгештиң
Черде тутчу бергензиг-даа,
Каңгай кара аттыг кижи
Каътты куду чедип келген.

Эжингени кара хилең,
Идиктери кара булгаар,
Эзер, чүген дериглери
Элдеп-эзин алдын-мөңгүн

Кара бажы мөңгүнелген,
Карак кирбин хырайланган.
Чеден туржук, чүс хар ашкан
Черниң ээзин көре сал-ла

Бугазындан дүже халааш,
Демиртең аа чолугарга,
Демги кадай аттан дүшпейн,
Бурунгузун тоожуй берген:

«Чолбун-чилби кускун эвес,
Чолдуг-мордуг Чола деп куш,
Баар тиг чок шак-доо куйга
Балар шагда чурттан чораан.

Үстүү оран үнгенден бээр
Үр-ле болду, келбестеди.
«Үе келзе, чедип кээр мен,
Үр-даа боорум чадавас» дээн.

Сакты берзе, көрүп чор дээш,
Чалгынындан ийи чүгүү
«Өлге-чамга өттүрбе» деп
Өңүүм чагаан, берген чүве.

Чүгүү көрем, хыралбаан-дыр.
Чүү-даа болза, дириг чор боор.
«Кара-Чода эжим келзе,
Кайы-бирин бээр сен» диген.

Чаңгыс түгде чажыттар хөй:
«Чайынтарга чадын чадаар,
Чарынныгга чаңчык дүшкеш,
Чавыс черже таптай шаантар.

Довуракка былгай шаантар
Довук ышкаш оолчук боор
сен.

Дошкун ала буган ынчан
Догдан ала казыра боор.

«Чол-чол!» дээр сен, чоруун,
чогуур,

Чодалыгга кагдырбас сен.
Чамбы дипке эла буган
Чалгынныгга четтирбейн баар».
Кара тойлу карактарлыг
Кара чүгүү эргелеткеш,
«Өтпес черге шыгжан чор»
дээш,

Өргүп сунган кадай иргин,
Кара-Чода Демиртеңи
Кайын дөстүр шоегилээн,
Карак сүлде, элдеп чүве,

Хамык сүме хевээр бүткеп,
Кайгал эрин каттырглаан,
Калбаш кылдыр сөгүрүп каан.
Кадай кижи хүлүмзүрээн.

Каңгай кара былгыргылаан.
Калбак арга шимээргеткеп.
Капсырга-Хат каалагылаан.

Карангы дүп чырыш дээнзиг
Кадай, аът-даа хуула берген.
Аттыг кижи хуулар билек,
Аяп, чери хүннеи берген.
Анайбанның ынак сарыы

Аттангаштың артка келген.
Тойлу-Шилден бүткен ышкаш,
Торгун дарган куткан ышкаш,
Кылан суглуг Кара-Хөлүп

Кырлан арттан каш-даа
хараан.

Артыштыг чер дилеп тыпкаш,
Аттан дүжүп, одагланыш,
Саян, Таңды сыныарынче

Чажыын чашкаш, чемненгеп-
дир.

Хову теппес, изиг дигеш
Кончан кедек кокпа дилээн.
Арга баштап, чоорту чоктаан

Аңнар оруун шилип алган.
Кажан бир-ле, болаа-мынчаар,
Кара-Чода чораан ышкаш,
Черниң ээзи Капсырга-Хат

Челбээн ышкаш, сериин
турган.

Торгалары көвей хемни
Торгалыг деп чижек сөглеп,
Ирбиштери арбын хемни

Ирбитей деп чассыда каап,
Хөөгайның чыдар хемни
Хоолуг деп адан чораан,
Кара, кылан хөлге келгеш,

Кара-Хол—дээш, халайтыпкан.
Дөштер төнген. Хөлдүң өөжү
Делгем черде сүрүг мал бар.
Ояр-кыяр арга турбас.

Одаг ону уткуп алган.
Ашак кижи баштыңчылыг
Алды кижи, назын өйү.
Ала буга, Демиртеңи

Аргыштардан дыннаан улус.
Амыр-менди эрешкеннер,
Аал-чуртун айтырганнар.
Ажын-чемин салып бергеш,

Алыс ханы чугаа кылган.
Албан оруун эки билир,
Алаш, Хемчик кайгалдары
Кежээ дургу сонуургааннар,

Келген эри дортун сөглээн.
Коргунчуг чут эргип эрткен.
Кошкулу чок, куруглар хөй.
Дүжүметтер түрү бастыр

Дүрүм-хоойлу сагыварааан.
Өлгеннерден үндүт тыртар,
Өлбээн төрел ону төлээр

Өре-шире бажын ашкан
Өршээл, кээргел—уттундурган.
Кара-Дагдан, Оргу-Шөлден
Каш-даа кижи читкен болду.

Шаншаал. Барлык ашкан
боор—деп,

Шаглап кеден турарлар-дыр...
Ашак аңаа чоргаарланыш:
— Алтай, Тумат кирген-дир—
деп,

Азыг салын суйбай туткаш.
Аяк шайын аартан орган.
Ала буга, ээзи-биле

Аңаа дыш ап, алды хонган.
Ашак кижи Демиртеңге
Адак соонда ырлап берген:
— Бээжинден үнгенден бээр

Бежен-алдан хона бердим.
Бежен теве бараанымны
Ында каггаш чоруп ор мен.
Мээн карам Сумуяаны

Сактывы-ла келиримге.
Бежен теве бараан сугда
Ында чүүн херээ боорул.
Аалымдан үнгенден бээр

Алдан-чеден хона бердим.
Алдан теве бараанымны
Ында каггаш, чоруп ор мен.
Анай кара Сумуяаны

Сактывы-ла келиримге,
Алдан теве бараан сугда
Чүүн херээ болгулаарыл!
Черимейден үнгенден бээр

Чеден-сезен хона бердим.
Чеден теве бараанымны
Черде каггаш, чоруп ор мен.
Чечен уруг Сумуяаны,

Сактывы-ла келиримге,
Чеден теве бараан сугда
Чүүн херээ болгулаарыл!
Элен-тендин базын орда,

Эңгин теве чоруу чымчак.
Эптен-чөптен сөглен орда,
Эрге карам сөзү чымчак...

ХҮЛҮМЗҮРҮГ ЭМДЕН АРТЫК

Чырык ортемчейде аарыг-човулаң ышкаш берге чүве чок. Чаңгыс бүзүрел —эмчиниң алдын холу. Бергеден аарааш, Кызылдың № 2 пинти аарыглар эмнелгезинге чыттым. Эмге база таарышпас болганымдан, элээн бергедедим. Ол үеде эмчи Алефтина Ивановна Лепёшкина шыырак эмнээнинин түнелинде амытынымны алды, оон ачызында чырык чер кырынга чурттаар аас-кежиктиг болдум.

Бергеден турар үемде ында эмчи ажылдакызы Марина Доржуевна Ховалыг мени ажаан, хайгаарап турган болду. Аарыг кижиге эмчиниң база ында ажылдап турарларының чаңгыс хүлүмзүрүү безин эмден артык үнелиг боор чораан. Кадыымны эгиткеп буянныг эмчи Алефтина Ивановнага база кижизиг, бүдүштүг, ажылынга ак сеткилдиг Марина Доржуевнага сеткилимнин ханызындан четтиргенимни илередип, ажыл-ижинге чедишкиннерни, амыдыралчуртталгазынга аас-кежикти күзедим.

Хуна ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Борис Бааданович Чүдүк 1925 чылдың январь 7-де Бай-Тайга кожуунунуң Бай-Тал сумуузунга ядыы арат Салчак Баадан Айыкаевичиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол 1995 чылдың январь 7-де 70 харлаар.

Б. Б. Чүдүк Кызылдың № 2 школазын 1947 чылда эң баштайгы доосканнарның бирээзи. Ону дооскаш, Тываның эң ырак кожуннарының бирээзи Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы 7 чыл школазынга башкылап, директорлап чорааш, ол кожуунун культуразын хөгжүдүрүнге биче эвес салыышкынны киргеп. Башкылар, өреникчилерни организастап алгаш, чурттакчы чонга удаа-дараа концерттерни көргүзүп, массалыг оюнтоглаа кежээлерин школага, клубка эрттирип келген.

1954 чылда Кызылдың башкы институдун дооскаш, Тээли ортумак школазынга башкылап, директорлап ажылдай берген. Аңаа болдунуң организакчы чоруун база-ла көргүзүп, башкылар, өреникчилериң ураң чүүл бөлүмнериниң ажылдарында дорт киржип, чонунга бараан бооп чораан.

Б. Б. Чүдүктүң организакчы болган ажыл-ишчи чоруун үнелеп көргеш, ол үениң даргалары удуртур ажылче депшиткен. 1958 чылдың декабрьдан ажылчы чоннар депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызынга, 1961-63 чылдарда даргазынга ажылдаан. Район дүшкенде, 1963-1965 чылга чедир «Тээли» совхозтуң директорунга томуйлаткан. Район катап тургустунарга, 1965 чылдың январьдан 1967 чылдың мартка чедир Бай-Тайга райкүүском даргазынга, 1967 чылдың марттан 1980 чылдың мартка чедир Чөөн-Хемчик райкүүском даргазынга үзүктел чок ажылдааш, пенсияже үнген. Ажылдап чораан чылдарында үстүнде адаттынган районнарның культура одаглары-ның баазаазын экижидеринге, ураң чүүл коллективтериниң киржикчилерин өөредип, кижизидеринге бодунуң күжүн, билиин, арга-дуржулгазын харамнанмаан. Тээлиниң, Чадааананың, Алдан-Маадырның болгаш өске-даа чамдык черлериң культура бажыңнарын тударынга болду дорт киришкен. Ол бүгүнү бо районнарның культура кылдыстериниң эргелекчилери чораан Юрий Сүзүкей, Оржак Диспей олар эки билир, ам-даа балыткан турар.

Хоочун башкының өөредип, кижизиткен өреникчилери улус ажыл-агыйының кайыдаа адырларында чедишкиннинг ажылдап чоруурлар. Ылаңгыя культура ажылдакчылары хөй. Алдарлыг артистер Люндуп Солун-оол, Александр Салчак, Хертек Ширин-оол, Куулар Сапык-оол, Сат Дамба-Доржу болгаш өскелериниң-даа Борис Бааданович-ни башкывыс деп хүндүлеп чоруурувыс тавылга эвес.

Б. Б. Чүдүк 1986-1990 чылдарда төөгүнүң, культураның тураскаалдарын камгалаар пиитилелдин Тыва салбырының харыысалгалыг секретарынга ажылдап тургаш, төөгүнүң, культураның тураскаалдарын бүрүткээр, паспорттаар, катап тургузар, камгалаар ажылдарга идепкейлиг киришкен. Таңдының Кочетово суурда Кызыл партизаннарга тураскаалды чаарты кылырынга бодунуң үлүүн ол киргген. Кызылдың эрги хөөрүнде чаа хөөрже эртемден А. Пальмбахтың хөөрүн көжүрген. Оон тураскаалы чараш көрүштүг кылдынган. Эрги хөөрде Кочетовтун, Кечил-оолдуң болгаш өске-даа бүрүткелге алдынган кижилериниң хөөр-тураскаалдарын септеп, өкижиткен. ТАРЭ-ниң 1-ги съездизи эрткен бажында оон ай, хүнүн айтып турар тураскаал-самбыраны кылдырткаш, аскап.

Борис Бааданович 1990 чылдың сентябрьдан эгелеп Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институдунда эртем ажылдакчызы. Улустуң аас чогаалын чыырынга, тыва тоолчуларның ийи удаа болгулаан слеттарын белеткээринге болгаш эрттирериңге кызымак ажылдаан деп үнелелди алган. Ол боду 1953 чылда болган тоолчулар следунуң киржикчизи, 1993 чылда үнген орус-тыва кыска словарь тургусчурунга үлүүн киргген.

Хостуг үези чок харыысалгалыг ажылдарга чораан-даа бол, Б.Б. Чүдүк чечен чогаалдан чарылбайн, чай аразында бижип чораан. «Чагытай» деп баштайгы шүлүү 1943 чылда Чагытайга бижиттинген. Ол «Улуг-Хемниң чалгыглары» деп школачылар альманагынга 1947 чылда парлаттынган. Ону чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Леонид Чадамба, Олег Сагаан-оол, Александр Пальмбах сайгарылга үезинде бедин-биле үнелээн. 1953 чылда Л. Воронкованың «Хар чаан тур» деп помун очулдурган. Ол-ла чылын «Шуптувус күзээр бис» деп очеркти «Шынга» парлаткан. Ону критик Антон Калзап солунга үнелеп бижээн. Борис Бааданович «Чиргилчин», «Үениң маңы», «Овуузунуг Оюн-Билик» деп шүлүктер помнарының автору. Тыва черниң арыг чаагай, чараш, бай-байлак бойдузунуң, оон ажыл-ишчи кижилериниң дугайында өөрлеш-өөрлеш шүлүктерни бижигилээн болгаш бижип-даа турар. «Улуг Бай-Тал» деп оон сөзүглелинге бижээн аялга түс черниң чурттакчы чонунуң эң ынак ырызы болу бергеп. «Мөге-Демиртең» деп шүлүктээн тоожуну ол бижээш, пом кылдыр үндүреринге белеткеп алган.

Борис Бааданович башкылап чораан чылларында өреникчилерип чечен чогаалга хандыкшыдар дээш эвээш эвес күжүн үндүрүп келген. Ол халас барбаан. Оон өреникчилери Владимир Кара-Сал, Салчак Сарыг-оол, Салчак Молдурга, Чүлдүм Кан-оол, Чүлдүм-Сюрюн Базыр-оол, Борис Чамбыт болгаш өскелер-даа ат-алдарлыг чогаалчылар, композиторлар апарганында ол өөрүп чоруур.

Чазак Борис Бааданович Чүдүктүң куш-ажылын үнелеп көргеш, Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени, Ленинчи юбилей болгаш өске-даа медальдар-биле шаннаан. Ол ышкаш Улус чырыдыышкынының тергиини деп хөрек демдээнин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хүндүлел бижиниң эдилекчизи. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийи чыыжында депутатка соңгуткан. Дээди Советтиң Президиумунуң кежигүү чораан.

Амгы үеде Тываның эртем-шинчилел институдунда Тыва дылдың тайылбырлыг словарын кылын турар бөлүкте ол чедишкиниг ажылдап турар.

Байлак САЛЧАК.

ЧЕДИ КАТАП ХЕМЧЭЭР...

● Шүлүктер сайгарылгазы ●

Чечен чогаал амыдырал дугайында хөй янзы билиглерни берип турар. Ол кижилериң сагыш-сеткилин чаагайжыдып, байыдарынын кайгамчык ураң чепсээ болур. В. Г. Чернышевский чечен чогаалды амыдырал дугайында өөредилге ному деп чугаалааны таварылга эвес.

Чечен чогаалды номчукчу кижиге чедирерде хүн бүрү үүүн турар солун, сеткүүл көл черни эзлеп турар. Аныяк-даа, хоочун-даа авторлар боттарының чогаалдарын бир дугаарында-ла аңаа парладырын билир бис. Хүндеп хүнче редакцияның «таалыңы» чечен чогаалдар-биле чык долар. Ында кирген чогаалдарның аймактарындан шүлүк чогаалы колдап турар.

Шүлүк дээрге, сеткил чечээ. Чечек кандыг ийик. Дириг, саглайган, айдыс чаагай. Шүлүк база ындыг. Шүлүктерде кижиниң эң дээре сеткил-бодалдары — чурттаганын янзы-бүрү талаларынга хамаарышкан ханы бодаанышкыннары, чуруттуунун илереттинген чоруур. Оларны номчуп, утказын сеткип билген кижи бүрүзүнүң сеткили чырык, байлак апаар. Шак ындыг үүлүү чонга шаннаары — буянныг үүле. Оон-биле чергелештир негелделиг ажыл-дыр.

«Шын» солуннуң редакциязынче авторларын чоруткан чогаалдарында амыдыралдың хөй-ле өңнери чыруттынган: өөрүшкү-маңнай, мунгарал-кударал, чуртталгада чедер-четпес үүлдер. бойдус чурумалы. ыстаан-кергээн хөөнпер... Оларның араазында кайгамчык ураң, чараш шүлүктер, одуруглар хөйү өөрүнүүг. Ыраккы Тожудан Делгер-оол Оржактың «Хомус тун ыызы», В. Сагаан-оолдуң элегиялары, Кызылда Нина Серептуун «Күскү хөөнпер», Ондар Бораштың ийилээн, дөрттээн одуруглары, Сүт-Хөлдөн Борус Куулар-ның сестээн одуруглары, Улуг-Хемден Радий Конгарның «Чаашкынызга чаным-биле каржын эртиц...», Чөөн-Хемчиктен Ховалыг Орус-оолдуң «Комбайнының хомудалы», Эрзинден Милан Кыыраанын «Баштай ушкан эжим шооткаш...», Кызыл кожуундан Монгуш Олчат-оолдуң «Ай-биле хөөнпежиг» дээни, оон-даа өске.

Бистин шүлүкчүвүс Владимир Серен-оолдуң бодунуң назынында номчукчуларга берген сөөлгү сөңү болур «Белдир» деп помундан бир илиг, ийи илиг, үш илиг, дөрт илиглерни билир бис. Термин-даа талазы-биле, тургузуг-даа талазы-биле олар чогаалчынын тывыжы, тыва литературанын база бир байлакшылы болган. Өске шүлүкчүлериниң ону уламчылап турары өөрүнүүг. Сүт-Хөлдөп Ондар Бораштың ийи илиглери шору бижиттинген:

Шокар торга ыяш «эмнеп»
уунда чоруур.
Чонун үптээн «кижи-торга» база чоруур.
* * *
Далай суунга хөй-ле кижи
дүжүп олбес,
Дашка ишти арагага «дүшкеннер» хөй.

Бо ийи илиглериниң чедимчелии — бодалды тода, чиге, угаадыг хөөнүүг илереткени.

Шүлүк бижириниң талазыбиле тускайлаң аянныг боон болдурунуң барымдаазы Радий Конгарда (Улуг-Хем) бар дээрзин оон шүлүктери бадыткан турар. Редакцияже чоруткан шүлүктериниң бирле тускай аян-сырын бары эскертиниң, кижиниң кичээнгейин хаара туда бээр. Автор бодун литературлуг билиглер-биле эки чепсегээр болза, эки шүлүктерни бижип болурунуң шинчизи билдинин турар.

Шүлүк бүрүзүнде амыдырал бүрүн көстүп турар. Кандыг-бир үүл дээш хараадаан сеткилдин ыызы номчукчуларже дамчын база-ла сеткил-сагышты хөөнзүредир. Чөөн-Хемчиктен Ховалыг Орус-оолдуң «Комбайнының хомудалы», Эрзинден Милан Кыыраанының «Баштай ушкан эжим шооткаш...» деп шүлүктери ындыг шинектиг. «Комбайнының хомудалында» ээ-харыысалга, эмге-сеске чок чоруктуң уржуундан ховуда кагдынган комбайнының мурнундан хомудалды автор чедимчелиг бижээн. Үреліп, сектелген комбайнын

Хадый бээрге, «Дыннанар» деп,
Каңгырткайнын чаннып тур
мен—

дээнинде, каңгырткайнын деп сөс күштүг дыннаалыр. Шүлүктү, ында сектелген овурхевирни күштелдирген. Шүлүк монолог хевириңге бижиттинген. Шак ындыг үүлдер амыдыралга таваржы бергилээр-ле болгай.

Милан Кыыраанын «Баштай ушкан эжим шооткаш...» деп шүлүүнүн сөөлгү строфазының сөөлгү ийи одуругларында шүлүктүң өөрелиглиг кезээ кирген:

Хейде сени шоотпазым кай,
Кежик бистеп чайлавас ийик.

Өөредиглиг кезээ-даа, шүлүк боду-даа дынзыг хөөнүг.

Редакцияга кээп турар шүлүктериниң авторлары «коктүг» дижир хоочуннарывыстан эгелээш школачы оолдар, кыстарга чедир. Ынчап кээрге оларның үеже көрүжү база аңгы-аңгы. Авторларын боттарының чогаалдарынга ээ-харыысалга чок чоруктан эки быжырымчалыг-бодал чок, идейлиг утказы эреңгей, бодалчак, сөс-домаан хоюглаваан шүлүктер таварышкылаары хомуданчыг. Милан Кыыраанының «Эрзин хемим», Радий Конгарның «Ава кижи бурганынга бүдүү тейлээн», Менги Оржактың «Хайым улус аразындан бирле кыргаи...», Монгуш Бугажыктың «Чарылбады» деп ышкаш шүлүктери аңаа хамаржыр. «Чарылбады» деп шүлүкте ындыг одуруглар бар:

Аразында тепкилежиш,
Алгыржып каап чоруур
болду.

Бо ийи одуругда шимчээшкин көвүдей берген база дуруялар ужун чораш, тепкилежир бе? Дуруялар, куулар, аңгырлар дээн чижектиг суг куштары сеткилге чүгле чараш, уян хөөнүү оттурар. Тепкилежин дээрге, оларга хамаарыштыр кандай дыннаныр-дыр. База-ла ол шүлүкте:

Делегейде куштар безин
Деңнелге чок ынакшылдыг.
Ындыгларны чарар дээни
Ыяткан дег ара каапты.

Кым, чүү ыяткан дег база чарар дээни ара каапты. Номчукчу кижи бо үүлдү чүү деп билип алырыл?

Ийи-чаңгыс будалчак одуругларның уржуундан бүдүн шүлүк-даа шүлүк эвес апаар. Улуг-Хемден Моңгул-оол Бичес-оолдуң «Оорнуң кончуун...» деп шүлүүнде ындыг одуруглар бар:

Ажы-төлдүг хөөкүй эжин,
Аштаан кокай араатан дег,
Саан орган чаңгыс инекти,
Саарар бодаан оорнуң кончуун.

Ынчаңгаш шүлүк бижиирде чоннун мерген бодалында ышкаш, «чеди катап хемчээр» дээнин утпаза чогуурдур.

Ажы-төлдүг хөөкүй эжин,
Аштаан кокай араатан дег,
Саан орган чаңгыс инекти...
бо одуругларның аразында
харылзаа кайдал?... Мындыг
чедимче чок тургуступган
одуругларның хараазындан
шүлүк шүлүк аяның чидиринкен. Ол-ла барымдаага
Менги Оржактың шүлүүндеи одуруглар хамааржыр:

Хайым улус аразындан бир
ле кырган.
Халак-хилээн, караа чаштыг,
дуза дилеп...

Мында халак-хилээн деп сөс кайы-даа одуруг-биле харылзаа чок.

Өске чогаалчыларның бижип каапканы бодалдары, харын-даа одуруглары аныяк чаа эзелеп чоруур авторларның шүлүктериниде таварышкылаң турары чараш эвес. Маадыр-оол Артаанын «Черим-чуртум» деп шүлүүнде «Аргазында аңын-мецин, Аалдарның арбын малын Анай чаштан көрүп өстүм. Авам аазын эмгеп черим. Алгы-кышкым, ыы-сыым Анаа баштай чаңгылангаң» дээн ышкаш одуруглар даа эвес. Азы өскүүр чугаалаарга, өттүнүг, катнитаашкын апаргандыр. Милан Кыыраанының «Эрзин Хемим» деп шүлүүндө база-ла ындыг одуруглар бар.

Черле ынчаш, үстүнде адаанывыс-даа шүлүктерде, өскедаа шүлүктерде чажыттынган бодал-сагышты угаазылай бижээн чогаалдар чок. Шүлүк дылы-биле ойнап, бодалын ынаар чажыра идери—авторлардан негеттинин турар. Бо талазы-биле боду аныяк-даа бол, бедик мергежилдиг шүлүкчү Антон Үержаанын «Ногаан аът» деп шүлүктер номун сайгарын өөренир болза, кымга-даа артык эвес болгу дег. Бедик мергежилдиг шак ындыг шүлүкчүлеривистен өөренири күзенчиг.

Шүлүк дээрге, кыйгырыг азы тоожуушкун эвесле болгай. Шүлүк — лириктиг үүл. Бир болуушкунну эгезинден төнчүзүнге чедир ынчалды, мынчалды дээш төөгүн турун бээр болзувусса, ол шүлүк болур бе?

Ынчаңгаш шүлүк бижиирде чоннун мерген бодалында ышкаш, «чеди катап хемчээр» дээнин утпаза чогуурдур.

Сайлыкмаа КОМБУ.
ТР-ниң болгаш РФ-тин Чогаалчылар эвилелиниң кежигүү.

ӨКПЕЖИ

Шоодуг

Өкпеш-оол кышкы кежээ шала орайтады кудумчулар кезип, анаа-ла аяп-тээлеп базын чораан: «Адыр-адыр! Ийи эктинге бирээ-бирээден салыптайн, шоодай далган эвес, ында кижи аартаар чүү боор» — дээн үн дыннаан, меннээн чүве дег, серт кыныып тура дүшкен. Сонуургалы кыптыга хона берген Өкпеш-оол бедик хериң тииниден бүдүү бакылай бээрге, карак-ла бо, Орбас-оол машиназының кырындан долудолу шоодайлар дүжүрген, дүнмазы оолдун эгиннериниде эптей салгылаан, оозу ацмаар иштинче кирп дажыглаан турган.

«Ол-ла болгай кулугуруп, күш-ажылчы эвес, ооржу орулга деп чүвен!» Орбас-оолду чонаада-ла ак сеткилдиг, олут орбас, кежээ дижир болгай. «Кижиниң шокары иштинде» деп чүве бо-дур эвеспе. Кажарын көрем моон, карангылай бээрин манап алгаш, бүдүү аайланып турганын» дээн бодалдар Өкпеш-оолдуң бажынга чык дээннер. «Шоодай далган эвес» дээрин бодаарга, далгандан чиик сула азы чарба бооп болур. Ол-дур харын, оодурба-дыр, чарба, комбикорм! Ол ажыдыышкындан Өкпеш-оолдуң сакпааныи алды безин саргый хона берген. Чүге дээрге черде база чеди-сес хире шоодай чыткылаанын ол эскерип четтигипкен.

«Амыр-дыр! Ак сеткилдиг ат-сураа үнген Орбас-оол оорланып турар. Оон кажаа сынмас хаваннары сараалыг олча ачызында чаязын чара семирип турар. Алыксак-чиксек эвес Өкпеш-оол мен оорланмайн анаа олурар, ынчангаш оон ийнчангыс чүвези арган-дорган, дөрт-сөөк апарган турар. Ол черле орта бе, чөптүг бе?» Шак ынчаар бодапкан Өкпеш-оол баштай милицияже дап бээр часкан.

Ынчалза-даа ол душта оон өкпээргек сеткилинге бир-ле бодал кажараш дээн. «Адыр, Өкпеш, адыр! Бодан, Монгуш, бодан!— деп, ол бодун оожуктурган. Шак бо Орбас-оол шак бо шоодайларда чүвелерни оорлап алган болганда, мен чоонган мен, оорнуң бодун оорлаай мен. Оорну оорлаан кижиде кем бар бе? Чок, эки эзир тевер, багай эзир дойлаар дижир ышкажык, шын-дыр!»— диген соонда, Өкпеш-оол ам улус көрүп кааптарындан сести хона бергеш, бажыңынче бурт-ла дээн. Ол дүне шак-ла ынчалдыр Орбас-оолдун анмаарындан дөрт-беш шоодай «оодурба» Өкпеш-оолдун анмаарынче көже берген.

Даартазында «эки эзир тепкен», олча хайып, ону дажыглап тура хонган Өкпеш-оол удуп чыдыра:

—Тур-тур, Өкпеш-оол! Ол хаваннарың кижи чин каа дег, ам база алгыржып турун берди! Чалгаазын билипмес, ол хирезинде, мал-маган азыраар мен деп алган!— дээн, кадайының шугулдаан үнү дыннаган. Кадайының эртенин-не ынчаар кончуттунун кээринге пат чанчыгын калган Өкпеш-оол бо удаада база тоовас бодаан, ынчалза-даа данны атсы «улуг үүле будурун» хонганын сактын, эр аннын:

— Адыр, кадай, адыр! Эминэрттир эшкедевейн көрем. Даштын анмаарда эндерик чарба эккеп кагдым чоп, оон-биле бо кончуг хайылааш чүвелериң аастарын дуй идивит — дээш, шугулааның иштинче катап база караш дээн.

Ынчалза-даа Өкпеш-оол дан бажының тааланчыг уйгузунче катап кирип четтикпээн, чүге дээрге ам кадайының хорадааны улам дендээн:

— Өөдежок чүвени! Ыяш хоюндузу хирээнди-биле сен мал азырап чораан сен бе? Ол бок-күзүрүмнү кайын сөөртүп эккелдин? Тур, Өкпеш-оол, тур! Ол богун ырат!— дээн соонда, ашааның шуглак-дөжээн ан октапкан.

— Хирээнди, хоюнду деп чүзүл бо кадайның?— дээн бодал-биле тура халаан Өкпеш-оол анмаарынче маннаан. Бир шоодайны, ийи шоодайны көрген, карак-ла бо, хирээнди! Үш дугаарын, дөрт дугаарын тө силгээн — база-ла хирээнди! Харыксырай берген Өкпеш-оол төгүлген хоюндулар кырынче калбаш кээп дүшкен.

А херектин ужуру мындыг болган чүве-дир. Ол хүн Орбас-оол район төвүнден бараанная чораан, орук аайы-биле тус черниң тудуг-септелге участогундан хаваннар адаанга төгер дээш, он шаа шоодай хирээнди сөөртүп эккел алган чүве-дир.

Артык сеткил чүү кылбазыл, өкпээргек Өкпеш-оол «эки эзир тепкен» ол олчаны даңны атсы куруг черге дажыглап тура хонганы ол ышкажыл.

Чүлдүм ЧАП.

АЖЫЛЧЕ

Баштак

Биске ажыл шагы шагдала, мугур сес шакта эгелээр. Кандыг-даа таварылгада даргаларывыс сес шактың караан чазар ужур чок, кабинеттерин ол-ла шагында, ол-ла үезинде эзлепкен турарлар.

Даргаларывыстың соон ызырты тускай эртемниг специалистер, бригадирлер база саат чок келирлер. Оларның-биле удаа чыгыы бистер, совхозтуң «кол шимчедикчи күжү» — механизаторлар, чоланчылар келир бис. Бистиң соовустан тудугжулар, даргаанар, суггатчылар ууруксуурук, сокнуг-мурнуг базын кээрлер. Артканнары билдингир: «аар-саарлар» дижиривис эш-өөрлер азы амы-хууда айтырыглыг ийикне, чок-ла болза аңаа-ла аяп тээлеп, чалгаа чазын келгеп доора кижилер болгулаар. Ол-даа канчаар, биске хамык ужүр —даргаларывыстың хуралдап турары болдур ийин. А олар хуралдаа-ла ам шагда-ла шак ажа бергеп. Чүнү хуралдап турарларыл? Ажыл хуваалгазы кылып, аразында дугуржүп, маргыжып турарлар. Ында ям специалистер изигленип, бригадирлер сегиржип ал чазып турар эвеспе. Чүге ынчаарлары ол? Чүге деп чүүл? Бистерни, совхозтуң «кол шимчедикчи күжүн» хуваан чадап, хупаажып турбас чүве бе?

Ынчап турда, бети дээрге бежеп, ында дизе бүдүн шак ында-ла чаштай бээр.

— А силер чүнү канчап турар силер?

— Бис бе, бисте чүү боор, айтыышкын манап, таакпылап каап, хөөрежип турар бис. Эртежик келгеннер контора иштинин коридорунда, шала ээлдааннар даштын казапча кырында азы шаараш херимчигеш баарында аянныг олургулапкан чугаа шөйүн олургулаар-ла бис.

— Чүнү чугаалажып турар силер?

— Чүнү дивес боор, дүүнгү болуушкуннар сайгарып, бертенги медээлер солуун турар бис. Аас иштин кузумзуду таакпылап, чараа кургагыже сыкыртынын каап турар бо-ла бис.

— Чежеге дээр ынчап кээр силер?

— Тос шак чартык, а чамдыкта харын он шак-даа чеде бээр-ле.

— Ажырбас чүве бе?

— Чүү?

—Ажыл шагы аан, ол хире орайтаарга.

— Ажырбас болбайн канчаар.

— Чүге?

— Чүге деп чүүл? Даргаларывыс дем-не, мугур сес шакта-ла ажылдап үнген ышкажыгай, ынчаңгаш ажыл чоруп турары ол-дур.

— А силер дөмей-ле ажылдавайн турар ышкажыл силер?

— Ажылдавас боор бе, дем-не чугааладым чоп, даргаларывыс хуралдап эгелээрге-ле бистер база ажылдап турарывыс ол болур чүве деп аан.

Далашпа, оңнук, далашпа. Биске ажыл шагы шагда-ла, мугур сес шакта-ла эгелээн болдур эвеспе.

Монгуш БАГЫР.

Чаа чыл бүдүүзүнде Саглы чурттуг Сарыг-оол Чаа-Хөлдүң Даг-Аразында угбазы Сарамаанның аалынга аалдап баары-биле Булун-Терек алаанга чортуп олурган. Ийи-Таллан баткап Бадар-оол Ак-Хемде Анай-оол угбазының аалынга аалдап баары-биле орук ара Сарыг-оолга ужуражы берген. Танышпаан, көрүшпээн-даа болза, амыр-мендиаин айтыржыры —тыва улустуң бурунгу шагдан бээр чаагай чаңчылдарының бирээзи болгай. Ынчаңгаш Бадар-оол баштай:

— Экии, өөнүк! Ка-айын үндүн, кай-кай баарың ол?

— деп, сонуургап айтырган.

Сарыг-оол оон-даа артык келдир кижи болганда, декабрь 31-ниң соогунга доңгаш, мырыңай чүве чугаалап чадаткан:

— Са... Са... Са... Са... — деп, оң талакы караан чивеңнедип турун берген.

«Бо-даа хулиган чүве-дир. Мени шоодуп, дорамчылап турары ол-дур. Ынчаңгаш Чаа чылдың «чылыг белээн» беритпейн адыр» деп болаңгаш, хөөкүй эрни өрээн баглыг кымчызы-биле ужа эдлипче дөрт улай чула шапкаш, Чүгүрүк-Доруу-биле Даг-Аразы кайы сеп дээш бурт-ла дээн. А күжүр Сарыгның үнү болунга безин дыңналыр, дыңналбас кылдыр:

— Хү... Хү... Хү... Хү... — дээр болган.

* * *

—А, Орлан, агроном эртемниг мен дээр кижи болгай сен. 1995 чылда тараабыдаанның, ооттсигеппиң үнүш-дүжүду кандыг болур деп бодаар сеп?

— Кандыг болур боор, дыка чаагай болур.

— Канчап билир сеп?

— Канчан көрбес кижи сен — хар аажок кылын ышкажыл?

— Чайның үш айында аажок каанлааш туруп берзе, канчаар сеп, Орлан?

— Канчаар боор, сиген, тараа шөлдерин илчиредир суггарышкай-ла.

* * *

Чаа чыл бүдүүзүнде Хүргүл-оол биле Хүрең-оолдуң аразынга база бир мындыг чугаа болган:

— Садыгларда, базаарларда аъш-чемниң, идик-хептиң өртээ калчаалыы-биле бедээн, кижи канчан чурттаар чүвел моң, Хүрең?

— Канчан чурттаар боор, өске улус канчаар чурттап турар болдур, ынчаар амыдыраар апаар — деп, Хүрең-оол харылаан.

— Хамык өртектериң дээрге чедир шаштыгын турар чылдагааны чүве деп бодаар сеп, Хүрең?

— «Черлик» рынокта, тодаргайлаарга, рынок харылзааларының адаанныжылга чурумун хажыдып, хайлыг чиижең садыглаашкынны кылын турарында деп бодаар мен.

— Пенсиям хлеб, сут өртээнге безин четпейн баар апарды, Хүрек!

— 1995 чаа чылда пактааарын шеглээр херек, ышак!

Алексей ДУГЕРЖАА.
Кызыл хоорай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

«Шын» солун неделя дургузунда телекөрүкчүлерге
(Январь 9-тан 15-ке чедир)

Понедельник

Январь 9

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

8.45 «Морси-биле чеди хүн». Мультфильм.
9.15 Кремльге Рождество балы.
10.15 П. Чайковский. «Удуп чыдар чараш кыс». Балеттен сюита.
11.00 Ном делегейи.
11.35 «Баштайгы көрүүшкүнден ынакшыл». Уругларга Чаа чылдың тускай үндүрүлгези.
12.15 Сагыжывыска артып калган фильмнер. «Демиселчи болгаш клоун».
14.05 Чедиишкиннің шагы.
14.45 «Эх, фронтучу оруктарывыс».
14.52 Медээлер.
15.00 «Идегелдің ортулукчугажы». Москваның бир өскүстер школазындан документалдыг фильм.
15.20 Композитор О. Ивановтуң чогаадыкчы кежээзи.
16.20 «Силерниң ээлчээңер, Маэстро». Каткы-хөглүг программа. 2-ги кезээ.
17.05 «Бир эвес...» Башкарыкчызы В. Познер.
17.50 Бежен чыл мурнунда бо хүннерде.
18.15 Шактың бедии.
18.45 «Ойнаарак». Уран-чечен фильм.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 Ye.
21.30 Агаар.
21.35 Реклама.
21.40 Спортчу уик-энд. Париж — Гранада — Дакар ралли.
21.55 «Алдын Овен».
22.45 Юморнуң антологиязы.
23.15 Дүнеки феерия. Хөглүг программа.
23.52 Медээлер.
00.00—00.40 Дүнеки феерия. (Уланчызы).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 Сылдыстар чугаалап тур.
8.30 «Ангелдерниң ниити ырызы».
8.50 Чогумчалыг суур.
9.20 Ура, каникулдар! «Алдын розаның куюу». Уран-чечен фильм.
10.15 Винилдиг джунглилер.
10.45 Аты-баты...
11.15 «Степан Гусляковтуң гаремі». Уран-чечен фильм.
12.50 Мульти-пульти. «Чаа чылдың тоолу».
13.05 Тараачын айтырыы.
13.35 Камгалап алышкын-911.
14.00 Дедир адрези. Башкарыкчызы Г. Долгов.
15.10 «Рождественоның сылдызы». Д. Маликов биле Л. Долина.
16.35 Кызыгаар чок футбол.
17.20 Бичии чаштың сөзү-биле.
17.55 Клип-антракт. Елена Бутенко.
18.00 Хүн бүрүзүнде байырлал.
18:10 «Чоруй барган угаанныгларны дилеп тывары-биле».
19.55 Реклама.
20.00 Медээлер.
20.20 Реклама.
20.25 Понедельник санында детектив. «Билип тып алырының аргазы». Уран-чечен фильм.
21.35 Алдыгы медереп билиишкин.
22.10 Шын түүлдүң үезі.
23.15 Репортер.
23.30 «Орус транзит». Уран-чечен фильм.
00.30—01.15 «Рождественоның аялгалары».

Вторник

Январь 10

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.30 Эртен.
9.00 «Топо Джиджио». Мультсериал (Япония).
9.30 «Черлик Роза». Телесериал.
10.00 Сактып тур сен бе, эш.
10.30 «Петьканың үүлгедиглери». Мультфильм.
10.52 Пресс-экспресс.
11.00—11.30 Гол.

* * *

15.50 Медээлер.
16.00 Хөглүг үннер.
16.50 Кыстар бистерниң аравыста.
16.52 Медээлер.
17.00 Джэм.
17.20 «Элен болгаш оолдар». Аныяктар сериалы.
17.50 Дамчыдылгалар программазы.
17.52 Медээлер.
18.00 ВЕДИ.
18.30 СБ-ниң тывызыы.
18.40 Документилер болгаш салым-чолдар.
18.52 Медээлер.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 Тема.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 Ye.
21.30 Агаар.
21.40 Кижилерниң боттарындан.
21:50 Париж — Гранада — Дакар ралли.
22.10 Тиилелгениң 50 чылынга. «Дириглерни кыйгырып тур мен». Уран-чечен фильм.
23.56 Делегей бөгүн.
00.10 Иллюзия каналы.
00.52 Медээлер.
01.00—01.30 Гол:

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 Сылдыстар чугаалап тур.
8.30 Чугаа кадында.
8.55 ЛАД-галерея.
9.20 Телесолун.
9.25 Садыг бажыңы.
9.40 Тараачын айтырыы.
10.00—10.30 Медээлер.

* * *

16.00 Дамчыдылгалар программазы.
16.05 Ында-ында медээлер.
16:20 Хүн бүрүзүнде байырлал.
16.30 «Идегелдің ортулукчугажы». Документалдыг фильм.
17.00 Медээлер.
17:20 Чаа угланыышкын. (Омск, Нижний Новгород).
18.00 Үннер:

«ТЫВА» канал

18.15 «Тыва черде».
18.35 «Чаа чыл каникулдарында ужуралдар».
18.55 Мультфильм.
19.20 «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан». Тиилелгениң 50 чылынга.
19.45 Медээлер.
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 Киномарафон. «Антуан биле Антуанетта». Уран-чечен фильм.
22.15 Чер-черден репортаж-тар.
22.25 Клип-антракт. О. Кваша.
22.30 Лидер мен.
23.00 Медээлер.
23.05 Үениң агымы.
23.10 «ЭКС».
23.25—01.00 «Орус транзит». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.15 Киноафиша.
19.05 «Кым-даа уттундурбаан».
19.10 Л-клуб.
19.55—20.00 Реклама.

Среда

Январь 11

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.30 Эртен.
9.00 «Топо Джиджио». Мультсериал.
9.30 «Черлик Роза». Телесериал.
10.00 Чүү? Кайда? Кажан?
10.50 Пресс-экспресс.
11.00—11.30 Чүү? Кайда? Кажан? (Уланчызы).

* * *

15.50 Медээлер:
16.00 Көр, дынна.
16.20 Харыылар:
16.50 Медээлер.
17.00 Тин-тоник.
17.20 «Элен болгаш оолдар». Аныяктар телесериалы.
17.52 Медээлер.
18.00 Эфирде «МИР»— күрүнелер аразының телерадиокомпаниязы.
18.54 Кым дээрге кымыл. XX век. Н. Вавилов.
18.50 Медээлер.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 Көдээниң шагы. Ю. Черниченко.
20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 Ye.
21.30 Агаар.
21.40 Монолог.
21.50 Париж—Гранада—Дакар ралли.
22.10 Кино веги. «Мээң столум чанында ангел». Уран-чечен фильм.
23.50 Делегей бөгүн.
00.05 «Мээң столум чанында ангел». (Уланчызы).
00.50 Медээлер.
01.05—01.35 «Мээң столум чанында ангел». (Уланчызы).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 Сылдыстар чугаалап тур.
8.30 Чугаа кадында.
9.00 Ура, каникулдар! «Истелгени Колобоктар чорудуп турар».
9.25 Өзек үе.
9.35 Музыкалыг экспромт.
9.50 Ура, каникулдар! «Шайбу, шайбу». Мультфильмнер.
10.55 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.20 Садыг бажыңы.
11.35 Телесолун.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.00—12.30 Медээлер.

* * *

16.00 Дамчыдылгалар программазы.
16.05 Ында-ында медээлер.
16.20 Хүн бүрүзүнде байырлал.
16.30 «Кымның талазыл?» «Рост» студия.
17.00 Медээлер.
17.20 «Ыраккы Чөөн чүк».
18.00 Клип-антракт. М. Шуфутинский.
18.05 Чер-черден репортажтар.

«ТЫВА» канал

18.20 Медээлер.
18.30 Уругларга фильм.
19.05 Тиилелгениң 50 чылынга. «Арткан бүгү амыдыралда».
19.25 «Экономика болгаш реформалар».
19.45 Медээлер.
19.55 Чарлалдар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.30 «Михаил Боярскийниң доминозу».
22.05 Ийи дакпыр портрет.
23.00 Медээлер.
23.05 Үениң агымы.
23.10 Аниматека.
23.40—01.20 Киномарафон. «Скорпион эртенги чемге ийистерни чиир». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.20 Анаа хүннер.
18.55 «Чаа чылдың конфеттилери».
19.25 Бодунуң оюну.
19.55—20.00 Реклама.

Четверг

Январь 12

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

7.30 Эртен.
9.00 «Топо Джиджио». Мультсериал.
10.00 Амытаннар делегейинде.
10.35 Экслибрис.
10.52—11.00 Пресс-экспресс.

* * *

15.51 Медээлер.
16.00 Мультитроллия.
16.30 «Золушканың балында».
16.52 Медээлер.
17.00 Тин-интим.
17.20 «Элен болгаш оолдар». Аныяктар сериалы.
17.52 Медээлер. (Очулдуруп турар).
18.00 16 хар чедир болгаш оон өрү назылыглар...
18.30 Россияның үннери. М. Азаренко ырлап тур.
18.45 Кым дээрге кымыл. XX век. Чемберлен.
18.52 Медээлер.
19.00 Шактың бедии.
19.30 «Черлик Роза». Телесериал.
19.55 В. Вульфтуң автор программазы.
20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 Ye.
21.30 Агаар.
21.40 Москва—Кремль.
22.00 Париж—Гранада—Дакар ралли.
22.10 Д. Ризн. «Дагобер эки хаан». Уран-чечен фильм.
23.52 Делегей бөгүн.
00.05 «Дагобер эки хаан». (Уланчызы).
00.30 Силерге ырлап берейн.
00.52 Медээлер.
01.00 Музобоз.
01.40—01.50 Авто-шоу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 Сылдыстар чугаалап тур.
8.30 Чугаа кадында.
9.00 Экранда мелодрама. «Манька».
9.25 Депеша.
9.55 Ура, канкулдар! «Чаа чыл». «Соңгу чүктүң тоолу».
10.15 Музыкалыг экспромт.
10.30 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.20 Садыг бажыңы.
11.35 Телесолун.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.00—12.20 Медээлер.

* * *

16.00 Дамчыдылгалар программазы.
16.05 Ында-ында медээлер.
16.20 Хүн бүрүзүнде байырлал.
16.30 «Рост» студия. «Бистиң сүнезиннеривисти камгалап алыңар». «Космостуң кичээндиглери».
17.00 Медээлер.
17.20 «Өшкен сылдыс».

«ТЫВА» канал

18.00 Медээлер.
18.10 Мультфильм.
18.45 «Өөренген ажыл-иш».
19.00 «Хөгжүмнүг байыр».
19.45 Медээлер.
19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.30 Бодунга боду режиссер.
22.05 «К-2» көргүзүп тур. «Бистиин билиг алыңар».
23.00 Медээлер.
23.25 Үениң агымы.
00.45 — 02.45 «Секс-миссия». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.55 Чаа угланыышкын.
19.35 Музыкалыг экспромт.
19.50 «Кым-даа уттундурбаан».
19.55 — 20.00 Реклама.

Пятница

Январь 13

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.30 Эртен.
9.00 Ала-саскан.
9.25 «Черлик Роза». Телесериал.
9.55 Бүдүн чылда огород.
10.25 Мультфильм.
10.52—11.00 Пресс-экспресс.

* * *

15.50 Медээлер.
16.00 Ында-ла бир черде.
16.52 Медээлер.
17.00 «Суббота болгаш воскресенье». Уран-чечен фильм.
17.20 Рок-урок.
17.50 Дамчыдылгалар программазы.
17.52 Медээлер.
18.00 Кижи болгаш хоойлу.
18.30 Бежен чыл мурнунда бо хүннерде.
18.52 Медээлер.
19.00 Бомонд.
19.20 «Черлик Роза». Телесериал.
19.50 Хуулгаазынныг шөл.
20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар.
21.00 Ye.
21.30 Агаар.
21.40 Неделяның кижизи.
22.00 Детективтер клувунда. «Клан». Телесериал. 1-ги сериязы.
23.00 Париж — Гранада — Дакар ралли.
23.10 Чүгле чангыс дубль.
23.52 Делегей бөгүн.
00.05 Чүгле чангыс дубль. (Уланчызы).
00.25 Телешоу 50х50.
00.52 Медээлер.
01.00 — 01.35 Телешоу 50х50. (Уланчызы).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 Сылдыстар чугаалап тур.
8.30 Чугаа кадында.
9.00 «Эрги бажында шивижигеш». Документалдыг фильм.
9.20 Өзер үе.
9.30 Ретро-шлягер.
10.00 Ура, каникулдар! «Анаа эвес матч». «Меге чүведен кым чугаалаптарыл». Мультфильмнер.
10.30 «Санта-Барбара». Телесериал.
11.20 Садыг бажыңы.
11.35 Телесолун.
11.40 Тараачын айтырыы.
12.00 — 12.20 Медээлер:

* * *

16.00 Дамчыдылгалар программазы.
16.05 «Кремльде шивижигеш». Байырлал концерти.
17.00 Медээлер.
17.20 «Гномобиль». Уран-чечен фильм.

«ТЫВА» канал

18.55 Медээлер.
19.05 «Мээң ук төөгүм».
19.30 «Доңмас-Суг дамчыштыр байыр».
19.40 «Азия төвү».

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер.
20.25 Тодаргайы-биле.
20.35 «Санта-Барбара». Телесериал.
21.30 Бодунга боду режиссер.
22.05 «К-2» көргүзүп тур. «Бистиин билиг алыңар».
23.00 Медээлер.
23.25 Үениң агымы.
00.45 — 02.45 «Секс-миссия». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.55 Чаа угланыышкын.
19.35 Музыкалыг экспромт.
19.50 «Кым-даа уттундурбаан».
19.55 — 20.00 Реклама.

Суббота

ЯНВАРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.30 Ажыл-херекчи кижиниң суббота эртени.
8.15 Спорт-шанс.
8.45 Ламаның сөзү. Митрополит Кирилл.
9.00 Джунглилерниң кыйгызы.
9.30 Эфирде «МИР» — күрүнелер аразының телерадиокомпаниязы. Чогаалчы С. Т. Лем-биле ужуражылга.
11.00 Эртенги почта.
11.30 Медицина сенээ.
12.00 Үзүктелиишкин чокка.
12.10 Смак.
12.25 «Көрүнчүк».
13.00 «Россияның каас-чаражы болгаш чоргааралы».
13.30 Силернин-биле ужуражылга. Чингиз Айтматов.
14.05 Ойна-ла гармонь.
14.52 Медээлер.
15.00 «Экономика болгаш реформалар».
15.30 «Фольк-клуб». Сарыг сиген.
16.05 Амытаннар делегейинде. Зоопарктарның амыдыралы. Телесериал. (АКШ).
16.50 Брейн-ринг.
17.40 Анаа чедир болгаш оон соонда.
18.40 «Танывазы хереженбиле байырлажыышкын» деп фильмде Ким Бэссинджер.
20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар.
21.00 Ye.
21.35 Агаар.
21.40 Реклама.
21.45 Париж — Гранада — Дакар ралли.
22.00 Каткы панорамазы. Башкарыкчызы Е. Петросян.
22.47 Останкинонуң хит-парады.
23.52 Медээлер.
00.05 — 01.40 Останкинонуң хит-парады. (Уланчызы).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер.
8.20 Тодаргайы-биле.
8.30 Автомиг.
8.35 Сылдыстар чугаалап тур.
8.40 Эки чурттан тур сен.
8.55 «Рост» студия. «Узаткан хүннүг».
9.25 Мультфильм.
9.45 «Пилигрим». Россияның аян-чорук бюрозу.
10.30 Бистиң садывыс.
11.00 «Чемпионнарның эртенги чеми».
11.30 «Ара соксаан вальс». Документалдыг фильм.
11.50 «Мээң далайжым». Уран-чечен фильм.
13.05 Мульти-пульти.
13.25 Де факто.
13.40 Тараачын айтырыы.
14.00 Медээлер.
14.30 Кызыгаар чок футбол.
15.15 «Канчап чурттаар бис?»
16.00 «Эдера». Уран-чечен фильм.
16.55 Хүн бүрүзүнде байырлал.
17.05 «Оорлаттырган». Мультфильм.
18.00 Ак каарган.
18.45 Реклама.
18.50 Клип-антракт. «На-На» төлүк.
20.00 Медээлер.
20.25 Американың сылдыстары.
21.00 «Куда аян-чоруу». Уран-чечен фильм.
22.35 Шуут чажыт.
23.25 Үениң агымы.
23.30 «Ынакшыл эвес». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

Январь 15

БИРГИ ПРОГРАММА
«Останкино» канал

8.15 Олимпийжи эртен.
8.50 Спортлото.
9.00 Марафон-15.
9.30 Эртен эртелеп.
10.00 Полигон.
10.30 Ам дээрезинде шуптузу бажыңында.
11.00 Эртенги сылдыс.
11.50 «Пи» демдектиң адаабиле.
12.35 «Челээш». Телепрограммаларның X делегей фестивалы. (Венгрия).
13.10 Дорт эфирге диалог.
13.45 Белектиг шпаргалка.
14.00 Делегей географиязы «Титаника».
14.52 Медээлер.
15.00 «Тиилелгениң стратегиязы». Документалдыг сериал.
15.55 Ус-тывыштың үнген дөзү.
16.05 Аян-чорукчулар клуву.
17.00 Париж—Гранада—Дакар ралли.
17.15 «Уолли кайдал?». «Питер Пуш». Телесериалдар.
18.20 Европаже соңга.
18.52 Медээлер.
19.00 Уругларның спортчу танцызының Москва фестивалының ажыдыышкыны.
19.20 «Россияның биче хоорайлары».
19.55 «Чет и нечет». Уран-чечен фильм.
22.00 Информация-публицистиг программа.
22.45 Агаар.
22.55 Күзелдің вокзалы.
23.40 Медээлер.
23.55 «Баштайгы көрүүшкүнден ынакшыл».
00.40—01.00 Джаз делегейинде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер.
8.20 Автомиг.
8.25 Сылдыстар чугаалап тур.
8.30 «Алдын дүлгүүржүгеш».
9.00 Мульти-пульти.
9.10 Клип-антракт. А. Иванова.
9.15 Ада-иелерге тоол.
9.45 Парламент неделязы.
10.30 Шыпшында чеди нота.
11.00 Аты-баты...
11.30 Ю. Райзман. «Машенька».
12.50 Мульти-пульти.
13.10 «Бүгү салгалдарның музыказы».
13.40 Тараачын айтырыы.
14.00 Медээлер.
14.30 «Үзе шаптынмас».
14.45 «Эдера». Уран-чечен фильм.
15.35 Мульти-пульти.
15.45 НБА-ның эки оюннары.
16.45 «Горилла». Документалдыг фильм.
17.45 «Төрүттүнген хүнүнерби-биле, Ямбург».
18.15 «Русалочка». «Өдүректер төөгүзү».
19.15 Хүн бүрүзүнде байырлал.
19.25 «Сокилава көргүзүп тур».
20.00 Медээлер.
20.25 Ксюшада.
20.55 Реклама.
21.00 «Ужуражыышкын». «Черниң чажыды». Фильмнер.
22.00 Санкт-Петербургка бал.
22.50 Үениң агымы.
22.55—23.50 «Барселонаны сактып тура». Операның чаа «Сылдыстары».

КИНО

ЯНВАРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дюба-Дюба» (Россия, 2 сериялыг) 10.30, 13.30, 16.30 шактарда. **Видеозалга: «Ганга, сууң хирленген-дир»** (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Дугуй — Джунглилерниң хааны» 10.00 шакта, **«Бичии улулар»** 12.10 шакта, **«Екатерина Семеноваными элдептиг эрлери»** (2 сериялыг) 14.10, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тажы» (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сорулга» (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.10 шактарда.

ЯНВАРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дюба-Дюба» (Россия, 2 сериялыг) 10.30, 13.30, 16.30 шактарда. **Видеозалга: «Ганга, сууң хирленген-дир»** 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Бичии улулар» 9.30 шакта, **«Атлантиданың хандыдыкчызы»** 11.30 шакта. **«Екатерина Семеновااның элдептиг эрлери»** 13.20, 16.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тажы» 13.30, 16.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сорулга» 13.30, 16.10 шактарда.

ЯНВАРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Дюба-Дюба» 10.30, 13.30, 16.30 шактарда. **Видеозалга: «Ганга, сууң хирленген-дир»** 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хүлээлгениң кыйгызы-биле» 14.00, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Джокс деп робот» 12.00 шакта, **«Екатерина Семеноваными элдептиг эрлери»** 13.50, 16.40 шактарда.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс **Зинаида Анай-ооловна КУУЛАР** январь 9-та төрүттүнген кижи. Эпередиг ававыс 30 чылдарның дургузунда акушер-гинеколог эмчи болуп, ажылынга харыысалгалыг, амыр-дыжын харамнанмайын, дүн-хүн чокка ие-чаштарның кадыы дээш кызымаккай ажылдап, чүс-чүс чаштарның хинин кескен кырган-авазы болбушаан, хөй национал чонувустуң бедик хүндүткелин чедип алган.

Омак-хөглүг, дузааргак, тура-соруктуг, ак сеткилдиг, бодун бөдүүн ап чоруур, арга-дужулгазын өске өөрүнге кезээде дамчыдып берип, биске үргүлчү дузалажып чоруурунга чоргаарланыр бис. Кызымак күш-ажылы дээш ававыска «Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты тывыскан, медальдар, Хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан кижи.

Бисти өстүрүп, кижизидип каан ынак ававыска төрүттүнген хүнүң таварыштыр изиг байырны чүректің ханыызындан чедирбишаан, ажыл-ижинге чаа чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, кадыкшылды, узун назылыг чурттаарын күзедивис.

Өөнүң ээзи Шулуун-Бадыр Хайдыпович, уруглары Мерген, Тимур, Сай-Суу, кенээттери Роза, Таня, уругларының уруглары Таня, Аяна база ачазы Анай-оол Мукур-оолович Куулар.

Бистиң эргим ынак ачавыс **Коңгар-оол Бүүрекейович САНЧАТ** январь 6-да 50 харлаар. Ол Тес-Хем кожуунунуң Ө.Шынаа сумуузунда малчыннап чоруур. Ажылынга кызымак, чонунга хүндүткелдиг.

Ачавыс 6 оолдуң, 5 кыстың буянныг ачазы болгаш уругларының уругларының эргим ынак кырган-ачазы. Ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүрээвистің ханыызындан изиг байырны чедирбишаан, узун-назын назылаарын күзедивис.

Хүндүткел-биле өөнүң ээзи Кара-кыс Ивановна.
Уруглары: Айлаң, Ай-кыс, Чаяна, Аяна, Аржаана.
Оолдары: Мерген, Орлан, Шолбан, Шораан, Омак, Кежик, Күдээлери: Маадыр, Эдик, кенээттери: Урана, Алдынай, Сырга, уругларының уруглары.

Бистиң эргим акывыс **Валерий Маадыевич БОРУНМАА** январь 9-та 50 харлаар. Ол Самагалдай орук-тудуг эргелелиниң орук мастери боон, хөй чылдарда ажылдап турар.

Акывыс ажылынга кызымак, биче сеткилдиг, бүдүштүг кижи. Ырлаарынга дендии ынак. Улуувус болгаш бистерни үргүлчү чагып, сурган чоруур.

Акывыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа үректің ханыызындан байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, чуртталгазынга эң-не эки чүүлдерни күзедивис.

Кызылда болгаш Бии-Хемде дуңмалары, угбазындан.

Оолдарым Аян биле Урандайның ынак авазы **Вероника Улуг-ооловна ШИРИН-ООЛ** даарта 30 харлаар. Эжимниң төрүттүнген хүнүн таварыштыр үректің ханыызындан изиг байыр чедирбишаан, чуртталгазынга аас-кежиин, кадыкшылды күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттым, эжим:

Дүн чок дээрде
Дүне чыраан сылдыстардан
Дүвүрел чок
Шолбан сылдыс эң-не чырык.
А каптагайда
Арат чоннуң кыстарындап
Амыраам сеп
Алдын хүнден эргим-дир сеп.

Оолдарың ачазы Николай, оолдары Аян, Урандай.

ЧАРЛАЛДАР

«ВОСТОК» деп чек-инвестиция фондузу бодунуң акционерлеринге Чаа чыл болгаш Рождество хүннерин таварыштыр изиг байырны чедирип тур! Силер бүгүдеге аас-кежиин, чаагай амыдыралды күзеп тур бис!

Дараазында акционер ниитилелдернин акцияларын садып турар:

1. AVVA.
2. Дока-Хлеб.
3. Олби-дипломат.
4. Делегейнин бизнес төвү.
5. Лихачев аттыг завод.
6. Омскинин дугуй заводу.
7. Пролетар заводу.
8. АККО.

Бо акциялар талазы-биле 1994 чылдың төлевирлерин 1995 чылдың дургузунда төлээр.

Бо айтырыгларны билип аарда Кызыл хоорайда Кочетов кудумчузу, 30 дугаарлыг бажыңга кээр. Телефону 3-81-33 болгаш 3-81-25.

Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының (БТУН) Кызыл хоорай үүрүнүн хуралы 1995 чылдың январь 11-де 16 шакта Парлалга бажыңының хуралдаар залынга эгелээр. Нам кежигүннерин болгаш күзелдиг кижилерни ук хуралга олуржурунче чалап тур бис.

Январь 12-де В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Тамара Ондарның чырык адынга тураскааткан «Өннүктериниң сарынналы» деп сактыышкын кежээзи болур.

Аңаа хөгжүм-шии театрының, «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң артистериниң болгаш Тамара Ондарның оолдарының, дуңмаларының концерти болур. Кежээже Тамара Ондарның деткикчилерин, эш-өөрүн, төрелдерин, чонун болгаш көрүкчүлерни чалап тур.

Эгелээри 17.00 шакта.

Тыва Республиканың девискээринде Агроүлетпүр банкызының төлээзиниң, оон кожууннарда салбырларының моон-биле дыннадыры болза, Россия болгаш Тыва Республиканың чазактарының доктаалын ёзугаар, 1994 чылда алган кыска хуусаалыг чээлилернин төлээр хуусаазын 10 чылга, чылдар аайы-биле дең кезектерге узаткан.

Кызыл хоорайда Агроүлетпүр банкызынга дүрген кээп, керээлеринерни узаттырып алырыңарны Силерден диледивис.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Щетинкин, Кравченко кудумчузу 37 А («Саян» универмагының девискээринде).

Кызыл хоорай араттарының кичээнгейинге!

1995 чылдың январь 13-те, 10 шакта АККОРнуң хуралдаар залынга (МИРА, 15) чыл түннели үндүрер хурал болур.

Чээли дугуржулгазын узадырын Ассоциация-биле январь 13-ке чедир чарарын дыннаттывыс.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ АССОЦИАЦИЯЗЫ.

(Солуннуң дараазында номери январь 11-де үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп (харыысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26: кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүнс комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 15460. Индекс 54240. Чагыг № 35—272.